

Daria Becker-Pestka
Grzegorz Kubiński
Majka Łojko

RÓŻNE OBSZARY WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO W POLSCE WYBRANE ZAGADNIENIA

Recenzent

dr hab. Mirosław Grewiński, prof. WSP im. J. Korczaka w Warszawie

AUTORZY	AFILIACJA	
dr Daria Becker-Pestka	Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku	Rozdział 3 Wstęp
dr Grzegorz Kubiński	Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie	Rozdział 2 Wstęp
dr Majka Łojko	Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie	Rozdział 1 Wstęp

RÓŻNE OBSZARY WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO W POLSCE. WYBRANE ZAGADNIENIA

exante.com.pl, Wrocław 2017

Nie wszystkie prawa zastrzeżone: tekst niniejszej monografii jest dostępny na licencji Creative Commons (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych.

Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania Wydawnictwa i Autorów jako właścicieli praw do tekstu.

Treść licencji jest dostępna na stronie:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

(Źródło zdjęć na okładce: pixabay.com/succo udostępnione na licencji

CC0 Public Domain, treść licencji jest dostępna na stronie:

<https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.pl>).

Wersja elektroniczna monografii jest wersją pierwotną

Wydawnictwo Exante

Exante Wydawnictwo Naukowe
dr Klaudia Pujer
ul. Buforowa 24 lok. 10, 52-131 WROCŁAW

tel. + 48 606 168 165
wydawnictwo@exante.com.pl
www.exante.com.pl

Ark. wyd. 6,5

ISBN 978-83-65374-33-2 (wersja elektroniczna)

ISBN 978-83-65374-32-5 (wersja papierowa)

Daria Becker-Pestka
Grzegorz Kubiński
Majka Łojko

**RÓŻNE OBSZARY WYKLUCZENIA
SPOŁECZNEGO W POLSCE
WYBRANE ZAGADNIENIA**

MONOGRAFIA

Exante
Wrocław 2017

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
ROZDZIAŁ 1.	
WYKLUCZENIE SPOŁECZNE W POLSCE – OD TEORII DO PRAKTYKI	7
WYKLUCZENIE SPOŁECZNE JAKO PROCES – PRZEGLĄD POJĘĆ I KONCEPCJI.....	7
WIELOWYMIAROWOŚĆ WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO W POLSCE – OBSZARY I WSKAŹNIKI	16
WYKLUCZENIE SPOŁECZNE W POLSCE NA TLE KRAJÓW UNII EUROPEJSKIEJ	23
POLITYKA PRZECIWDZIAŁANIA WYKLUCZENIU SPOŁECZNEMU W POLSCE	34
PODSUMOWANIE	41
ROZDZIAŁ 2.	
WYBRANE ASPEKTY PSYCHOSPOŁECZNE OSÓB WYKLUCZONYCH SPOŁECZNIE.	
WYKLUCZENIE SPOŁECZNE W WYBRANYCH TEORIACH SOCJOLOGICZNYCH.....	43
SPOŁECZNE RELACJE ODMIENNOŚCI	43
KSZTAŁTOWANIE SIĘ I FUNKCJONOWANIE STYGMATÓW SPOŁECZNYCH I MARGINALIZACJI.....	49
PSYCHOSPOŁECZNE CZYNNIKI WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO	52
PROCESY WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO WYBRANYCH JEDNOSTEK I GRUP	59
WYBRANE KWESTIE PROFILAKTYKI GRUP WYKLUCZONYCH SPOŁECZNIE	67
ROZDZIAŁ 3.	
INSTYTUCJONALNE FORMY OPIEKI NAD GRUPAMI WYKLUCZONYMI NA PRZYKŁADZIE RODZIN	
DYSFUNKCYJNYCH I OSÓB OPUSZCZAJĄCYCH ZAKŁADY KARNE	
– CASE STUDY NA PODSTAWIE WYWIADU Z PRACOWNIKIEM MOPR.....	71
PODSTAWY TEORETYCZNE I KONTEKST BADAŃ	71
OBOWIĄZUJĄCE REGULACJE PRAWNE	77
STUDIA PRZYPADKÓW	82
<i>Instytucjonalne formy opieki nad rodzinami dysfunkcyjnymi – case study.....</i>	<i>82</i>
<i>Formy instytucjonalnego wsparcia dla osób opuszczających zakłady karne</i>	
<i>– case study .....</i>	<i>86</i>
<i>Zmiany w obszarze wsparcia rodzin dysfunkcyjnych i osób opuszczających zakłady</i>	
<i>karne.....</i>	<i>93</i>
PODSUMOWANIE	98
BIBLIOGRAFIA	101

WSTĘP

Pojęcie wykluczenia społecznego w ostatnich latach zyskuje na popularności zarówno w dyskursie naukowym, jak i na gruncie różnych instytucji polityki społecznej. Stanowi kategorię poznawczą, która pozwala analizować, opisywać oraz wyjaśniać sytuację grup defaworyzowanych, które praktycznie występują we wszystkich społeczeństwach świata, a nierówności i podziały społeczne są nieodłącznymi elementami rzeczywistości społecznej¹. Pomimo dużego zainteresowania tą tematyką, czego dowodem są liczne opracowania, analizy i raporty, wciąż pojawia się wiele pytań o sposoby diagnozowania i rozwiązywania problemu wykluczenia społecznego. Jest to dziś szczególnie istotne, gdyż złożony charakter zjawiska wymaga prowadzenia wielotorowych działań, przy współpracy wielu podmiotów i organizacji.

Opracowanie składa się z trzech rozdziałów.

Rozdział pierwszy stanowi próbę analizy procesów wykluczenia społecznego w Polsce na tle uwarunkowań i doświadczeń europejskich. W tekście ukazano różnorodność sposobów definiowania wykluczenia społecznego będącego dynamicznym i wielowymiarowym problemem. W opracowaniu przybliżono też specyfikę badań nad obszarami wykluczeniem społecznego z uwzględnieniem sposobów pomiaru tego zjawiska. W końcowej części opisano system przeciwdziałania temu zjawisku w polskiej polityce społecznej.

Rozdział drugi prezentuje socjologiczne podejście do wykluczenia społecznego przez pryzmat licznych, klasycznych teorii i podejść. W pierwszej części odwołano się do teorii Bergera i Luckmanna, Giddensa, Simmela, Goffmana i innych. Następnie ukazano problematykę kształtowania się i funkcjonowania stygmatów społecznych i marginalizacji. Kolejno omówiono psychospołeczne czynniki wykluczenia społecznego, proces wykluczenia społecznego wybranych jednostek i grup oraz wybrane rozwiązania profilaktyki grup społecznie wykluczonych.

Rozdział trzeci odnosi się do wsparcia udzielanego grupom zagrożonym wykluczeniem społecznym na przykładzie rodzin dysfunkcyjnych i osób opuszczających zakłady karne. Zgromadzony materiał to rezultat analizy literatury przedmiotu, przepisów prawa oraz wywiadu przeprowadzonego z pracownikiem Miejskiego Ośrodka Pomocy Rodzinie w Gdańsku.

---

¹ A. Nowak, *Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego*, „Chowanna” 2012, t. 1(38), s. 18.

Publikacja omawia wybrane ważne i aktualne kwestie związane z wykluczeniem społecznym jednostek i grup. Przedstawiona problematyka ma znaczenie nie tylko teoretyczne, ale i praktyczne. Zagadnienia zaprezentowano tak w ujęciu przeglądowo-porządkującym, jak również ukazano konkretne rozwiązania profilaktyczne w obszarze zagrożenia ekskluzją społeczną. Żywimy nadzieję, że monografia stanie się cennym źródłem refleksji oraz poszukiwań badawczych.

ZESPÓŁ AUTORSKI
Wrocław 2017 r.

1 WYKLUCZENIE SPOŁECZNE W POLSCE – OD TEORII DO PRAKTYKI

Słowa kluczowe: marginalizacja, ubóstwo, bezradność, wykluczenie społeczne, polityka społeczna.

Wykluczenie społeczne jako proces – przegląd pojęć i koncepcji

Zasygnalizowany w tytule rozdziału temat wymaga wyjścia od analizy terminu „wykluczenie społeczne²”, co nie jest łatwym zadaniem, ponieważ zjawisko to jest trudno definiowalne, a próba syntetycznego uporządkowania definicji napotyka na trudności interpretacyjne z uwagi na jego wielowymiarowość.

W literaturze przedmiotu oraz w dokumentach krajowych i międzynarodowych określenia wykluczenia społecznego koncentrują się na ustalonych wymiarach zjawiska, np. ograniczeniach instytucjonalno-prawnych, dominującym ryzyku zagrożenia wykluczeniem, grupach osób dotkniętych wykluczeniem społecznym lub na ukazywaniu obszarów, do których nastąpiło ograniczenie dostępu (np. do konsumpcji, informacji czy też kultury)³. Uwzględnia ono wiele wymiarów ludzkiego życia, a to jakie wymiary zostaną objęte tym pojęciem, zależy od przyjętej koncepcji ekspercko-politycznej⁴.

Idea wykluczenia społecznego pojawiła się na początku lat 70. ubiegłego wieku we Francji, na potrzeby analizy i opisu nieszczelności francuskiego systemu zabezpieczenia społecznego⁵. Pierwszym badaczem, który

---

² W rozdziale określenie „wykluczenie społeczne” i „ekskluzja społeczna” stosowane będą zamiennie. Termin „wykluczenie społeczne” jest tłumaczeniem anglojęzycznego *social exclusion* francuskiego *exclusion sociale*. Oba terminy oznaczają to samo i są efektem odmiennego tłumaczenia.

³ *Narodowa Strategia Integracji dla Polski*, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003, s. 21.

⁴ S. Golimowska, Z. Morecka, M. Styrz, E. Cukrowska, J. Cukrowski. *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska. Europa i świat*. Opracowania PBZ, Warszawa 2008, s. 116.

⁵ Ojczyznę nowoczesnego pojęcia wykluczenia społecznego jest Francja, niemniej jednak największą karierę zrobiło ono w Wielkiej Brytanii. Jako odpowiedniki „europejskiego” wykluczenia społecznego wskazuje się także *underclass* (USA) i marginalizację (Ameryka Południowa); za: J. Czapiński, *Pojęcie wykluczenia społecznego* [w:] I.E. Kotowska (red.), *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna*

użył terminu wykluczenia społecznego był R. Lenoir. W książce *Les Excluse* z 1974 r. użył tego terminu w odniesieniu do osób żyjących na marginesie życia społecznego⁶.

Na przestrzeni lat pojęcie to było wielokrotnie redefiniowane, a masowe jego upowszechnienie nastąpiło w 1989 r., kiedy Komisja Europejska uchwaliła rezolucję mającą na celu przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu tj. „Średnioterminowy program działań dotyczących ekonomicznej i społecznej integracji grup ekonomicznie i społecznie mniej uprzywilejowanych w społeczeństwie”⁷. W uzasadnieniu programu podkreślono konieczność podejmowania działań ukierunkowanych na zwalczanie wykluczenia, które stały się priorytetowe dla ekonomicznej i społecznej spójności wspólnoty, co w konsekwencji zaowocowało dynamicznym wzrostem dalszych badań w tym zakresie we współczesnych gospodarkach poszczególnych regionów świata⁸. Przyjęcie w 2000 r. Strategii Lizbońskiej spowodowało, że problem ubóstwa oraz wykluczenie społeczne w UE uznano za podstawowe przeszkody w osiągnięciu spójności społecznej. Znaczenie tej problematyki proklamowane zostało również przez Komisję Europejską, która ustanawiała rok 2010 – Rokiem Zwalczania Ubóstwa i Wykluczenia Społecznego, a organizowana w jego ramach kampania pod hasłem „Nie dla ubóstwa!” miała na celu zwrócenie uwagi społeczeństw państw członkowskich UE na zjawisko ubóstwa, którego doświadcza praktycznie co szósty Europejczyk⁹.

Powszechnie koncepcja ekskluzji społecznej utożsamiana jest z ubóstwem, nierównościami społecznymi, a także marginalizacją i dyskryminacją lub też powstaniem w strukturze społecznej grupy osób zaliczanych do kategorii *underclass*¹⁰. Jest to błędne podejście, gdyż samo ubóstwo może być nie tyle przyczyną, co raczej skutkiem wykluczenia z powodu dyskry-

---

2013. *Raport tematyczny*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 141.

⁶ M. Grewiński, *Polityka przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu w Polsce i UE* [w:] M. Sabal (red.), *Potencjał tkwi w relacjach. Działania Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie na rzecz poprawy relacji międzyludzkich*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków 2014, s. 14.

⁷ 89/457/EEC: Council Decision of 18 July 1989 establishing a medium-term Community action programme concerning the economic and social integration of the economically and socially less privileged groups in society (Official Journal L 224, 02/08/1989, s. 001).

⁸ W. Jagodziński, M. Woźniak, *Społeczne i przestrzenne zróżnicowanie zjawiska wykluczenia społecznego w województwie łódzkim. Raport końcowy*, Regionalne Obserwatorium Rynku Pracy, Łódź 2013, ss. 16-17.

⁹ *Wielowymiarowa analiza poziomu ubóstwa w województwie podlaskim. Raport z badania*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Obserwatorium Integracji Europejskie, Białystok 2010, s. 4.

¹⁰ H. Silver, *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms* „International Labour Review” 1994, no. 5-6, p. 539.

minacji na rynku pracy, niepełnosprawności, poziomu wykształcenia czy miejsca zamieszkania. Oczywiście wykluczenie i marginalizacja są pojęciami powiązаныmi ze sobą a niejednokrotnie – w rozumieniu potocznym – używanymi zamiennie. Istnieją jednak między nimi zasadnicze różnice wynikające ze stopnia nasilenia zjawiska. O ile marginalizacja odnosi się do ograniczania uczestnictwa jednostek albo grup w podstawowych instytucjach określonego porządku publicznego czy też znikomego udziału w ważnych aspektach życia społecznego, to ekskluzja społeczna wyływa bezpośrednio ze stopnia nasilenia tego zjawiska. Zdaniem A. Radziejewicz-Winnickiego, „wykluczenie to bardziej zaawansowana marginalizacja¹¹”. Stanowi ono efekt procesu marginalizacji, przy czym nacisk jest położony bardziej na aspekt dynamiki niż opisu jego ostatecznych konsekwencji¹². Nie sposób zatem postawić znaku równości między ubóstwem a wykluczeniem społecznym. Oba zjawiska mogą być traktowane jako procesy kumulacji różnych negatywnych czynników, związanych zarówno z ekonomiczną, jak i społeczną marginalizacją. Niemniej jednak osoby ubogie nie muszą być wykluczone i odwrotnie – osoby wykluczone niekoniecznie są ubogie. Ponadto wobec ubóstwa stosowane są różne miary. Ocenie ulega również głębokość tego zjawiska (*poverty depth*)¹³.

Wielu badaczy podkreśla, że wykluczenie społeczne ma cechy procesu i jest jego efektem „ukształtowanego przez miejsce jednostki w strukturze społecznej przez przeszłe doświadczenia życiowe i oczekiwania¹⁴”. Postrzeganie wykluczenia jako procesu, niesie za sobą poważne implikacje, bowiem każdy jego etap ma swoje własne przyczyny i charakterystykę, która ma określone skutki. I. Bal uważa, że sam proces wykluczania rozumieć należy jako trajektorię, gdzie początkiem jest zdarzenie, które powoduje pogorszenie się sytuacji życiowej jednostki/grupy i jednocześnie zapoczątkowuje szereg zdarzeń, które negatywnie oddziałują na wiele obszarów życia¹⁵.

---

¹¹ J. Bąbka, *W poszukiwaniu strategii edukacyjnej przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, nr 4, s. 89; za: A. Radziejewicz-Winnicki, *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.

¹² P. Sałustowicz, *Bieda, marginalizacja i wykluczenie społeczne*, http://www.academia.edu/7888535/Bieda_marginalizacja_i_wykluczenie_spoleczne (online: 25.03.2017)

¹³ *Narodowa Strategia Integracji*, op. cit., s. 23.

¹⁴ M. Jarosz, *Obszary wykluczenia w Polsce* [w:] M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społecznym materialny i etniczny*, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008, s. 10.

¹⁵ I. Bal, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne jako bariera rozwoju regionalnego* [w:] G. Ślusarz (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Determinanty rozwoju regionalnego w kontekście procesów globalizacji*. Zeszyt nr 28, Wydawnictwo Uniwersytetu

Jak podaje M. Jarosz wykluczenie społeczne oznacza życie poza nawiasem praw i przywilejów społeczeństwa, stanowi stratyfikacyjną cechę określonych zbiorowości, ukształtowaną przez miejsce w strukturze społecznej, przeszłe doświadczenia życiowe, oczekiwania i politykę władzy¹⁶. Z kolei L. Frąckiewicz, wykluczenie traktuje jako sytuację uniemożliwiającą lub też znacznie utrudniającą jednostce lub grupie pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury społecznej, gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób zgodnie z obowiązującym prawem¹⁷.

Przy definiowaniu wykluczenia społecznego: za pomocą kryterium uczestnictwa lub braku uczestnictwa – definicje partycypacyjne oraz dostępu/braku dostępu – definicje dystrybucyjne¹⁸, nie zmienia się najistotniejsza jego cecha. W obu znaczeniach zjawisko to traktowane jest jako społecznie negatywne, związane z nierównościami społecznymi¹⁹. W podejściu partycypacyjnym akcentuje się problematykę uczestnictwa jednostek i grup w ważnych sferach życia społecznego, w których udział stanowi swego rodzaju powinność w obliczu obowiązujących norm życia społecznego na danym etapie rozwoju. Jako ważne wskazuje się trzy obszary życia społecznego: ekonomiczny, polityczny, społeczny. Z kolei w podejściu dystrybucyjnym podkreśla się problem ograniczenia/braku dostępu do ważnych społecznie zasobów i usług. Przy czym świat zasobów jest w tym przypadku analizowany w perspektywie dostępu do rynku pracy (miejsc pracy i dochodów z pracy), konsumpcji, systemu edukacyjnego (wykształcenia), zabezpieczenia społecznego (świadczeń społecznych) i ochrony zdrowia²⁰.

Ch. Gore i J.B. Figueiredo, formułując definicję wykluczenia społecznego, łączą te dwa podejścia, traktując je jako stan deprywacji i nieuczestniczenia. Według autorów wykluczenie społeczne to:

- negatywny proces, w którym następuje wyjście poza mechanizm alokowania zasobów i dotyczy relacji władzy, podmiotowości, kul-

---

Rzeszowskiego, Rzeszów 2012, s. 253.

¹⁶ M. Jarosz, *Wstęp* [w:] M. Jarosz (red.), *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*, Oficyna Naukowa s.c., Warszawa 2008, s. 8.

¹⁷ L. Frąckiewicz, *Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalne* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2005, s. 11.

¹⁸A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, *Wprowadzenie. Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Koncepcje teoretyczne i badania empiryczne* [w:] A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, (red.), *Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 9.

¹⁹ Z. Galor, *O dialektyce wykluczenia i marginalizacji* [w:] Z. Galor, B. Goryńska-Bittner (red.), *Nieobecność społeczna. W poszukiwaniu sensów i znaczeń*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2012, s. 2.

²⁰ A. Nowak, *op. cit.*, s. 19.

- tury i społecznej tożsamości;
- subiektywna lub obiektywna cecha życia ludzi, wyrażająca się np. poczuciem niższości lub materialną deprawacją;
  - opis indywidualnego upośledzenia, które ujawnia się niskim poziomem dobrobytu (upośledzenie ekonomiczne – bieda) i niezdolnością do uczestnictwa w życiu społecznym poprzez pracę, dostęp do uprawnień czy prawnych instrumentów zabezpieczenia roszczeń (upośledzenie społeczno-polityczne);
  - atrybut społeczeństw analizowany z perspektywy istniejących stosunków społecznych, w których jednostkom i grupom odmawia się dostępu do dóbr, usług, aktywności i zasobów, będących warunkami obywatelskiego uczestnictwa²¹.

Według autorów *Diagnozy społecznej 2013* wykluczenie społeczne oznacza, że dana jednostka lub grupa społeczna będąc członkami wspólnoty (najczęściej chodzi o wspólnotę obywateli państwa), nie może uczestniczyć w pełni w ważnych dziedzinach życia tej wspólnoty. Ograniczenie to nie wynika z przekonań tych, którzy są wykluczeni, ale z deficytów całkowicie lub w dużej mierze niezależnych od wykluczonych. Wykluczenie dotyczy pracy, konsumpcji, uczestnictwa w kulturze, życiu społeczności lokalnych i w polityce²².

Przedstawione ujęcia wykluczenia akcentują problem ograniczenia a często też alienacji z życia społecznego i instytucjonalnego jednostek czy grup społecznych. W większości definicji wykluczenie społeczne rozpatrywane jest w kategoriach niemożności uczestniczenia w istotnych aspektach życia społeczno-gospodarczego i polityczno-kulturalnego danego społeczeństwa, które nie jest wynikiem indywidualnego wyboru jednostki lecz przeszkód jakie ona napotyka. W *Narodowej Strategii Integracji dla Polski*²³ zostały zaprezentowane różne akcenty definicyjne ekskluzji społecznej ze wskazaniem różnych jej przyczyn (tabela 1).

---

²¹ *Problemy wykluczenia społecznego – wybrane aspekty*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Opole 2010, s. 7; za: Ch. Gore, Jose B. Figueiredo (ed), *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy: A Debate*, International Institute of Labour Studies, ILO, Genewa 1997.

²² T. Panek, J. Czapiński, *Wykluczenie społeczne* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2013: warunki i jakość życia Polaków*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 385.

²³ *Narodowa Strategia Integracji dla Polski*, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003.

Tabela 1. Ujęcia definicyjne wykluczenia społecznego

Główny akcent w definicjach wykluczenia	Rozwinięcie
Ograniczenia prawne	Istnienie i respektowanie odpowiednich regulacji: praw człowieka, praw socjalnych
Instytucje i efektywność ich działania	Obecność odpowiednich instytucji, prowadzenie ukierunkowanej polityki, przeznaczanie odpowiednich środków, kompetentne kadry i efektywna organizacja
Warunki materialne	Dochody, oszczędności, warunki mieszkaniowe, inne zasoby materialne
Wyposażenie w kapitał życiowy	Kondycja zdrowotna, umiejętności, kwalifikacje, dobre stosunki rodzinne i środowiskowe
Oddziaływanie środowiska społecznego	Wpływ rodzinnych dysfunkcji, oddziaływanie grup rówieśniczych
Grupy zagrożone wykluczeniem	Grupy szczególnego ryzyka, wrażliwe na wykluczenie i podatne na dyskryminację
Obszary, z których nastąpiło wykluczenie	Konsumpcja zbiorowa, kultura, działalność społeczna, obywatelska i polityczna
Proces wykluczania	Dynamiczny, wielowymiarowy i kumulatywny
Przejawy wykluczenia	Bezdomność, samotność, bierność, nieprzestrzeganie norm współżycia
Skutki dla osób zagrożonych wykluczeniem	Deprywacja potrzeb, bezradność, osłabienie więzi rodzinnych, rozpad rodziny, stygmatyzacja, izolacja, osłabienie mechanizmu samokontroli, marginalizacja, utrata poczucia tożsamości i celu w życiu
Skutki dla społeczeństwa	Ograniczenia/zagrożenie demokracji, polaryzacja i ekstremalne nierówności, pojawienie się podklasy oraz gett

Źródło: Narodowa Strategia Integracji dla Polski, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003, ss. 21-22.

Próbie zdefiniowania wykluczenia społecznego w Polsce zawarto też w ustawie o zatrudnieniu socjalnym²⁴. Według jej zapisów wykluczeniu społecznemu podlegają osoby, które, ze względu na swoją sytuację życiową, nie są w stanie własnym staraniem zaspokoić swoich podstawowych potrzeb życiowych i znajdują się w sytuacji powodującej ubóstwo oraz uniemożliwiającej lub ograniczającej uczestnictwo w życiu zawodowym, społecznym i rodzinnym, w szczególności są to: uzależnieni od alkoholu lub narkotyków, bezdomni, psychicznie chorzy, długotrwale bezrobotni, opuszczający zakłady karne, niepełnosprawni oraz uchodźcy.

Zdaniem A. Nowak wykluczenie społeczne wynika przede wszystkim z ubóstwa materialnego, niedostatków kapitału społecznego, procesów towarzyszących globalizacji oraz przekształceniom gospodarczym. Ta sama autorka jego źródeł upatruje też w indywidualnych deficytach zwią-

²⁴ Ustawa z 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym (Dz.U. z 2016 poz. 1828).

zanych z niskim poziomem wykształcenia, niedostatkami rozwoju kapitału ludzkiego, chorobach, niepełnosprawności, starości itp.²⁵

Na przestrzeni ostatnich lat powstało wiele koncepcji badających przyczyny i mechanizmy wykluczenia społecznego. Szczególną popularnością cieszą się te zaprezentowane przez H. Silver'a i R. Levitas'a.

H. Silver wykluczenie społeczne analizuje wielowymiarowo łącząc je z głównymi nurtami myśli o społeczeństwie i państwie i traktuje jako zjawisko ekonomiczne, socjologiczne, kulturowe i polityczne (tabela 2). Analizując przyczyny wykluczenia rozpatruje je w odwołaniu do trzech koncepcji-paradygmatów:

- solidarności: podstawą społecznej ekskluzji jest zerwanie więzi społecznej między jednostką a społeczeństwem, określanej jako solidarność społeczna. Zgodnie z tą koncepcją jednostka ulega wykluczeniu, gdy nie uczestniczy w życiu zbiorowym lub też nie przejawia aktywności obywatelskiej. Wykluczenie społeczne analizowane jest w kontekście rozpadu więzi społecznych między jednostką a społeczeństwem, który ma rozmiar bardziej kulturowy i moralny aniżeli ekonomiczny²⁶;
- specjalizacji: wykluczenie jest konsekwencją postępującym zróżnicowaniem społecznym, ekonomicznym, podziałem pracy i rozdzielaniem różnych sfer życia, co stwarza bariery w swobodnym uczestnictwie jednostek w wymianie społecznej. Wykluczenie społeczne jest tożsame z dyskryminacją, gdyż oznacza ograniczony dostęp wolnych i równych jednostek oraz grup do społecznej wymiany i interakcji, do istotnych zasobów i działań. W tym przypadku jednostka ulega wykluczeniu, gdy nie uczestniczy w społecznym procesie korzystnych wymian;
- monopolu: wykluczenie społeczne jest konsekwencją powstawania monopolu grupowych, które mają wyłączny dostęp do różnych zasobów, a tym samym korzyści wynikające z przynależności do tej grupy. Jednostka ulega wykluczeniu ze względu na ograniczenie praw społecznych i socjalnych, zagwarantowanych tylko dla grup dominujących. W tym kontekście wykluczenie zyskuje kontekst makrostrukturalny, dotyczy relacji między grupami uczestniczącymi i pozbawionymi uczestnictwa w życiu społecznym²⁷.

---

²⁵ A. Nowak, *Zagrożenie wykluczeniem społecznym kobiet niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012, s. 40.

²⁶ H. Silver, *op. cit.*, p. 541.

²⁷ A. Nowak, *op. cit.*, s. 23.

Tabela 2. Konceptje wykluczenia społecznego wg H. Silvera

	Paradygmat solidarności	Paradygmat specjalizacji	Paradygmat monopolu
Koncepcja integracji	Solidarność grupowa/kulturowe granice	Specjalizacja/oddzielone sfery/współzależność	Monopol/społeczne zamknięcie
Źródło integracji społecznej	Moralna integracja w ramach danej kultury	Wymiana pomiędzy wolnymi jednostkami	Prawa obywatelskie
Ideologia	Republikanizm	Liberalizm	Socjaldemokratyzm
Dyskurs	Wykluczenie	Dyskryminacja, podklasa	Nowe ubóstwo, nierówność, podklasa
Prekursorzy	Rousseau, Durkheim	Locke, Madison, utylitaryści	Marx, Weber, T.H. Marshall

Źródło: R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne. Wykłady*, Instytut Polityki Społecznej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2006, s. 42.

Z kolei R. Levitas wyróżnia trzy koncepcje przyczyn wykluczenia społecznego (tabela 3):

1. Redystrybucyjne – wykluczenie rozpatrywane jest jako sytuacja życiowa, w której brak zasobów ogranicza uczestnictwo jednostki w aktywnościach typowych dla danej społeczności. Główną miarą wykluczenia lub zagrożenia wykluczeniem jest głównie ubóstwo dochodowe (nierzadko kojarzone z relatywnie ujmowanym ubóstwem).
2. Reintegracyjne (koncepcja integracji społecznej) – w podejściu tym wykluczenie społeczne jest spowodowane pozostawaniem poza sferą wytwarzania środków do życia, rynkiem pracy lub w sytuacji utraty zatrudnienia. Wykluczeni to przede wszystkim zawodowo i ekonomicznie bierni – głównie osoby bezrobotne.
3. Moralizujące – podejście jest nawiązaniem do kulturowych analiz *underclass*. Zgodnie z tą koncepcją, wykluczenie wynika wprost z deficytów zachowań ludzkich, głównie z wyuczonej bezradności i uzależnienia od instytucji pomocowych, powielanych i dziedzicznych przez kolejne pokolenia²⁸.

²⁸ F. Nałaskowski, *Wykluczenie społecznego jako przedmiot namysłu naukowego*, Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Informatyki i Ekonomii Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Olsztynie. Socjologia, Pedagogika, Olsztyn 2007, s. 7.

Tabela 3. Koncepcje przyczyn wykluczenia społecznego w dyskursie R. Levitas z uwzględnieniem ich cech

Koncepcja	Cechy dyskursu
Redystrybucyjna	<ul style="list-style-type: none"> - główną przyczyną a zarazem konsekwencją wykluczenia społecznego jest ubóstwo - najważniejszym instrumentem ograniczania wykluczenia społecznego jest podnoszenie poziomu świadczeń społecznych - przynajmniej potencjalna zdolność do docenienia nieodpłatnej pracy - promocja idei obywatelstwa, wyjście poza minimalistyczny model integracji - uwzględnianie społecznego, politycznego, kulturowego i ekonomicznego aspektu obywatelstwa oraz krytyka nierówności, nie tylko w wymiarze materialnym - koncentracja uwagi na procesach wytwarzających nierówności - radykalne ograniczenie nierówności oraz redystrybucję zasobów i władzy
Reintegracyjna	<ul style="list-style-type: none"> - zawężanie pojęć wykluczenia/integracji do zagadnień uczestnictwa w odpłatnej pracy - niedocenywanie roli świadczeń społecznych w procesie redukcji ubóstwa - ignorowanie zagadnienie nierówności między zatrudnionymi - pomijanie nierówności płciowych i klasowych na rynku pracy (ze względu na pomijanie zagadnień nieodpłatnej pracy oraz różnic płciowych w tej dziedzinie, zakłada dodatkowe obciążenie kobiet pracą) - nieuwzględnianie nierówności między posiadaczami środków produkcji oraz populacją pracujących - brak uzasadnienia dla nieuczestnictwa w odpłatnym zatrudnieniu
Moralizująca	<ul style="list-style-type: none"> - przedstawianie podklasy czy społecznie wykluczonych jako zbiorowości kulturowo odmienne od tych z „głównego nurtu” - koncentracja na zachowaniach ubogich bardziej niż na strukturze społeczeństwa - założenie, że świadczenia społeczne są bardziej „złe” niż „dobre” dla ich odbiorców i powodują „uzależnienie” a z czasem wytwarza się syndrom „dziedziczenia” świadczeń przez kolejne pokolenia - ignorowanie nierówności w innych częściach społeczeństwa - prowadzenie dyskursu stronniczego i dyskryminacyjnego o naznaczeniu płciowym (np. uznanie, iż osobista zależność ekonomiczna – szczególnie kobiet i dzieci od mężczyzn – nie jest problemem. Każda forma uzależnienia od państwa uznawana jest za problem, a wręcz za czynnik mający wpływ cywilizujący na mężczyzn (odpowiedzialność mężczyzny za rodzinę ma go odciągać od aktywności przestępczej i destrukcyjnej) - pomijanie zatrudnienie nieodpłatnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Szarfenberg, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne. Wykłady, Instytut Polityki Społecznej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2006*, ss. 46-48.

Opisane w podrozdziale pojęcia i koncepcje ukazują różnice w podejściu do wykluczenia społecznego, które zależą od kontekstu kulturowego, ekonomicznego oraz tradycji politycznych i socjologicznych²⁹. Analiza złożoności tego problemu w Polsce stanowi przedmiot rozważań kolejnego podrozdziału.

Wielowymiarowość wykluczenia społecznego w Polsce – obszary i wskaźniki

W porównaniu do krajów UE w Polsce pojęcie wykluczenia społecznego pojawiło się relatywnie późno. Jeszcze w latach 90. ubiegłego wieku w opracowaniach naukowych używano głównie terminów „marginalizacja” oraz „marginalność społeczna”³⁰. Faktycznie określenie wykluczenia społecznego w polskiej literaturze naukowej zaczęło funkcjonować dopiero w pierwszej dekadzie XXI w., co było wynikiem tłumaczenia używanego w dokumentach UE.

Problem ten uwidocznił się w Polsce w kontekście przemian społeczno-gospodarczych związanych ze zmianami ustrojowymi. Prywatyzacja wcześniej upaństwowionych gałęzi przemysłu stworzyła odpowiednie warunki dla inwestorów. W konsekwencji odejścia od modelu pełnego zatrudnienia, wiele osób znalazło się bez pracy, co skutkowało powstaniem enklaw biedy i bezrobocia, a osoby które się z nich wywodziły stały się szczególnie narażone na wykluczenie. Powszechnym problemem stało się społeczne dziedziczenie wykluczenia czy czynników związanych z wykluczeniem: biedy, bezrobocia, uzależnień i pojawieniem się tzw. „wyuczonyj bezradności”³¹.

J. Grotowska-Leder podkreśla, że w skutek oddziaływania różnych zjawisk wzajemnie powiązanych, wykluczenie jest kumulatywnym i wielostronnie warunkowanym problemem. Stąd też wypływa podstawowa trudność w diagnozowaniu głębokości jego deficytów oraz skutków³².

Do najważniejszych wymiarów wykluczenia należą:

---

²⁹ J. Bąbka, *op. cit.*, s. 93.

³⁰ Jeszcze w 1995 roku w prowadzonych badaniach nad problematyką żebractwa S. Marmuszewski i S. Bukowski pisali o ich wyobcowaniu, wyłączeniu, marginalizacji, alienacji a nie o wykluczeniu społecznym; zob. S. Marmuszewski, S. Bukowski (red.), *Żebracy w Polsce*, Wydawnictwo Baran i Suszczyński, Kraków 1995, s. 96.

³¹ *Wojewódzki Program Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu na lata 2012-2017*, Samorząd Województwa Świętokrzyskiego, Kielce 2012, s. 10.

³² J. Grotowska-Leder, *Ekсклюzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne* [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekсклюzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit” s.c., Toruń 2005, s. 40.

- z rynku pracy: długoterminowe bezrobocie bez szans na nową pracę;
- ekonomiczne: ubóstwo pojmowane w relacji do społecznej i kulturowej wartości standardów życia;
- kulturowe: dominujące wzory wartości i zachowań mają wyłączający efekt wobec tych, którzy są przywiązani do innych wzorów i je praktykują;
- przez izolację: kontakty i stosunki społeczne oraz tożsamość grupowa wyłącznie w obrębie zmarginalizowanych i naznaczonych;
- przestrzenne: specyficzne obszary miasta lub regionu zajęte przez wykluczonych;
- instytucjonalne: odwrót od inkluzyjnych warunków dostępu do instytucji opiekuńczych i bezpośrednio wykluczanie z dostępu do korzystania z usług publicznych³³.

Większość badań nad wykluczeniem w Polsce koncentruje się na:

- analizie i przeciwdziałaniu bezrobociu,
- analizie ubóstwa i zróżnicowania dochodów oraz programach pomocy społecznej,
- problemach ludzi niepełnosprawnych,
- źródłach i zapobieganiu bezdomności, sytuacji dzieci (dziedziczeniu wykluczenia),
- prawach społecznych dla poszczególnych grup ze szczególnym uwzględnieniem, mniejszości (zwłaszcza migracyjnych),
- polityce regionalnej,
- opiece postpenitencjarnej³⁴.

Wielowymiarowość wykluczenia, na tle dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej w Polsce, powoduje konieczność wskazywania możliwych symptomów i obszarów wystąpienia tego zjawiska (tabela 4).

---

³³ J. Młyński, *Wykluczenie społeczne niepokojącym zjawiskiem nowoczesności*, „Horyzonty Wychowania” 2012, nr 11, s. 152.

³⁴ T. Panek, J. Czapiński, *Wykluczenie społeczne* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015: warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015, s. 397.

Tabela 4. Różne obszary i symptomy wykluczenia społecznego

Obszar wykluczenia	Symptomy wykluczenia społecznego
Polityczny	Znikoma frekwencja wyborcza, niski poziom aktywności lokalnej, społecznej, politycznej, poczucie niemocy w sprawach politycznych
Instytucjonalny	Niedorozwój instytucji publicznych: sądowniczych, obywatelskich, bezpieczeństwa, zła administracja, korupcja, brak poczucia zabezpieczenia społecznego
Ekonomiczny	Długotrwałe bezrobocie, niepewność uzyskania bądź utrzymania pracy, gospodarstwa domowe bez osób pracujących, niskie dochody
Społeczny	Zerwane więzi rodzinne, alkoholizm, bezdomność, przestępczość, niesatysfakcjonujące warunki życia
Otoczenie i sąsiedztwo	Degradacja środowiska, brak bądź zła jakość zasobów mieszkaniowych, brak usług lokalnych, osłabienie więzi społecznych i brak wspomagania w sytuacjach kryzysowych
Jednostkowy	Zła kondycja fizyczna i psychiczna, niedostateczne umiejętności i poziom edukacji
Przestrzenny	Koncentracja ubóstwa, marginalizacja grup społecznych
Grupowy	Wyodrębnienie grup szczególnej podatności na wykluczenie społeczne ze względu na cechy społeczne (np. osoby starsze, niepełnosprawne, mniejszości etniczne)

Źródło: Golinowska S., Broda-Wysocki P. *Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przegląd ujęć*, [w:] S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska I. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, IPISS, Warszawa 2005, s. 38.

Wskaźniki wykluczenia społecznego stanowią podstawę badań nad ubóstwem. Ich rezultatem jest rozpoznanie skali wykluczenia społecznego oraz identyfikacja związanego z nim ryzyka. Powalają na zdiagnozowanie przyczyn procesu wykluczenia, co z kolei stwarza większe możliwości adekwatnego ukierunkowania pomocy osobom najbardziej zagrożonym i mobilizacji działań różnych instytucji sfery społecznej³⁵.

W 2001 r. Rada Europejska opracowała system wskaźników statystycznych (tzw. wskaźników lejkenowskich) umożliwiających pomiar spójności społecznej, które odnoszą się do czterech podstawowych wymiarów: ubóstwa monetarnego, kwestii dotyczących zatrudnienia, zdrowia oraz edukacji i obejmują zestaw osiemnastu wskaźników statystycznych dotyczących ubóstwa i wykluczenia społecznego³⁶. Eurostat zobligował kraje należące lub przystępujące do UE do stosowania tych wskaźników, zaliczanych do trzech następujących grup:

- A. grupa wskaźników strukturalnych, do której należą: wskaźniki zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu i bez uwzględnienia transfe-

³⁵ S. Kalinowski, W. Łuczka-Bakuła, *Wybrane monetarne wskaźniki społecznego wykluczenia w nowych krajach UE*, „Polityka Społeczna” 2005, nr 7, s. 5.

³⁶ *Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, GUS, Warszawa 2015, s. 59.

rów społecznych oraz wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów;

- B. grupa wskaźników podstawowych, obejmująca wskaźniki zagrożenia ubóstwem według płci i wieku, według rodzaju aktywności ekonomicznej i płci, według typów gospodarstw domowych i typu własności mieszkania oraz relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa;
- C. grupa wskaźników pomocniczych, drugorzędnych, do których należą: wskaźniki zagrożenia ubóstwem, przy przyjęciu różnych granic ubóstwa (jako dyspersja wokół granicy ubóstwa), wskaźniki zagrożenia ubóstwem bez uwzględniania dochodów z transferów społecznych według płci i współczynnik *Giniego* (inaczej Wskaźnik Nierówności Społecznej) jako miara rozpiętości dochodów gospodarstw domowych³⁷.

W Polsce Główny Urząd Statystyczny (GUS) od lat prowadzi badania pozwalające na ocenę poszczególnych aspektów wykluczenia społecznego. Do statystycznego pomiaru tego zjawiska wykorzystuje różne sposoby prowadzenia badań. Do najczęściej wykorzystywanych w Polsce należą:

1. Badanie Budżetów Gospodarstw Domowych³⁸. To coroczne badania prowadzone w Polsce od 1957 r. Oparte są na metodzie reprezentacyjnej, które obejmują prywatne gospodarstwo domowe jedno- lub wieloosobowe. Ich celem jest m in. określanie stopnia i monitorowanie zasięgu ubóstwa ekonomicznego przy zastosowaniu różnych granic ubóstwa.
2. Europejskie Badanie Dochodów i Warunków Życia EU-SILC (ang. *European Union Statistics on Income Living Conditions*)³⁹. Realizowane corocznie reprezentacyjne badanie gospodarstw domowych w Polsce od 2005 r., które ujmuje brak możliwości zaspokojenia, ze względu na problemy finansowe, potrzeb uznanych w warunkach europejskich za podstawowe oraz wpływ niskich dochodów i nieobecność na rynku pracy na jakość życia. Badanie stanowi podstawowe źródło informacji wykorzystywane do obliczania dla krajów członkowskich UE wskaźników w zakresie dochodów, ubóstwa i społecznego wykluczenia⁴⁰, umożliwiające zarówno analizy prze-

---

³⁷ Z. Rusnak, *Pomiar ubóstwa i wykluczenia społecznego – problemy metodologiczne*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu” 2011, nr 20, s. 400.

³⁸ Badania budżetów gospodarstw domowych prowadzone są w oparciu o ustawę z dnia 29 czerwca 1995 r. o statystyce publicznej (Dz. U. z 1995 r. Nr 88, poz. 439 z późn. zm.) oraz coroczne Rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie programu badań statystycznych statystyki publicznej.

³⁹ Podstawę prawną prowadzenia badań EU-SILC stanowi Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 1177/2003 z 16 czerwca 2003 r. (z uwzględnieniem nowelizacji w rozporządzeniu nr 1553 z 2005 r.)

⁴⁰ Wg przyjętych definicji międzynarodowych „wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wyklu-

krojowe (*cross-sectional*), jak i analizy zmian w czasie (*lingitudinal*). Głównym jego celem jest realizowanie i dostarczanie porównywalnych dla wszystkich krajów członkowskich UE danych dotyczących szeroko rozumianych warunków życia ludności. EU-SILC zakłada również prowadzenie badań modułowych, których tematyka odpowiada na aktualne zapotrzebowanie organów UE. Ujmuje brak możliwości zaspokojenia, ze względu na problemy finansowe, potrzeb uznanych w warunkach europejskich za podstawowe oraz wpływ niskich dochodów i nieobecność na rynku pracy na jakość życia⁴¹.

3. Badanie Spójności Społecznej. Są to nowatorskie badania cykliczne o wieloaspektowym charakterze. Zapoczątkowane w Polsce w 2011 r. dają możliwość integracji danych indywidualnych dotyczących wszystkich najważniejszych aspektów jakości życia (w tym: poziomu życia, ubóstwa, wykluczenia społecznego, kapitału społecznego oraz subiektywnego dobrobytu). Badanie te umożliwia pogłębione analizy różnych form ubóstw, zróżnicowań społecznych oraz wykluczenia społecznego.

Przygotowując metodologię pomiaru wykluczenia społecznego GUS opracował listę wskaźników charakteryzujących ekonomiczne wykluczenie, które przygotowano z uwzględnieniem wskaźników lejkenowskich⁴² (tabela 5).

Tabela 5. Typologia wskaźników charakteryzujących wykluczenie ekonomiczne w Polsce [wg GUS]

Wskaźniki	Opis
1	2
Strukturalne	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem, po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych 2. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem, bez uwzględnienia w dochodach transferów społecznych 3. Wskaźnik kwintylowego zróżnicowania dochodów

czieniem społecznym jest wyrażony jako procent osób zagrożonych ubóstwem i/lub doświadczających poważnej deprivacji materialnej i/lub żyjących w gospodarstwach domowych o niskiej intensywności pracy w liczbie ludności ogółem”,

http://wskaznikizrp.stat.gov.pl/komponenty/export/005001003002K_wskaznik_zagrozenia_ubostwem_lub_wykluczeniem_spoecznym_pl.pdf;jsessionid=rJd563G80vAlH1XYbMmIRKvmHFR3VJK2KY90tng4.veadmz40 (online: 10.04.2017).

⁴¹ Jakość Życia w Polsce. Edycja 2014, GUS, Warszawa 2014, s. 24.

⁴² K. Chudy-Laskowska, K. Stepień, *Nowe zjawisko w badaniach społecznych – identyfikacja wykluczenia społecznego wśród studentów Podkarpacia i ich rodzin* [w:] M.G. Woźniak (red.), *Wzrost gospodarczy a nierówności społeczne*, z. 15, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 412.

1	2
Podstawowe	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według płci i wieku 2. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według rodzaju aktywności ekonomicznej oraz płci 3. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według typów gospodarstwa domowego 4. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem według typu własności mieszkania. 5. Relatywny wskaźnik głębokości ubóstwa
Drugorzędne	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem przy przyjęciu różnych granic ubóstwa (dyspersja wokół granicy ubóstwa) 2. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem bez uwzględnienia transferów społecznych według płci 3. Współczynnik <i>Giniego</i> nierównomierności rozkładu dochodów

Źródło: A. Szukiełoj-Bieńkowska, *Przygotowanie GUS do prezentowania wskaźników społecznego wykluczenia proponowanych przez Unię Europejską*, „Polityka Społeczna”, 2002, nr 11/12, s. 49.

Złożoność wykluczenia od lat wywołuje trudności z ustaleniem stałego katalogu zmiennych obserwowanych w celu jego zbadania. Uzgodniona przez kraje członkowskie UE i przyjęta przez Eurostat metodologia zaleca, by wskaźniki opisujące to zjawisko ukazywały negatywne aspekty obserwowane powszechnie w różnych dziedzinach życia w krajach UE, umożliwiały porównania czasowe i przestrzenne oraz przedstawiały związki z ubóstwem bazującym na obserwacjach dochodów⁴³ (tabela 6).

Niezależne od stosowanej metodologii przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu należy do priorytetów działania UE i jest zaliczane do najważniejszych obszarów interwencji, które mają być zrealizowane do 2020 r. Wśród pięciu założonych celów nadrzędnych Strategii Europa 2020⁴⁴ znalazł się cel obniżenia liczby osób zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym o 20 mln osób. Państwa UE mają prowadzić politykę stymulowania zatrudnienia tak, by wskaźnik aktywności zawodowej wynosił w 2020 r. 75%⁴⁵. W Strategii przyjęto też, iż podstawowym wskaźnikiem służącym monitorowaniu postępów w realizacji działań skierowanych na walkę z ubóstwem oraz wykluczeniem społecznym będzie miernik ryzyka ubóstwa oraz wykluczenia społecznego *At Risk of Poverty or Social Exclusion* (AROPE), uwzględniający trzy wskaźniki cząstkowe: zagrożenie ubóstwem (tzw. próg biedy), niedostatki materialne i zamieszkanie w gospodarstwie domowym o niskiej intensywności pracy. W celu łącznego pomiaru zjawiska zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem spo-

⁴³ Z. Rusnak, *op. cit.*, s. 400.

⁴⁴ *Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komisja Europejska, Bruksela, 3.3.2010.

⁴⁵ M. Grewiński, *op. cit.*, s. 10.

łecznym uwzględnia się raz osoby, które zostały uznane za zagrożone na podstawie dwóch lub więcej powyższych kryteriów⁴⁶.

Tabela 6. Wskaźniki charakteryzujące zjawisko wykluczenia społecznego w Polsce i UE

Aspekty wykluczenia	Wskaźniki wyrażające odpowiednio
Trudności finansowe	Odsetek osób żyjących w gospodarstwach, które: <ul style="list-style-type: none"> – mają duże trudności, aby „związać koniec z końcem” – zalegają z różnymi opłatami za użytkowanie mieszkania
Podstawowe potrzeby	Odsetek osób żyjących w gospodarstwach, których nie stać na: <ul style="list-style-type: none"> – mięso, ryby lub kurczaki co drugi dzień – nowe ubrania – spędzenie tygodnia wakacji poza domem
Warunki mieszkaniowe	Odsetek osób żyjących w: <ul style="list-style-type: none"> – mieszkaniach bez łazienki lub prysznic, – mieszkaniach, w których jest wilgoć na ścianach, podłogach itp., mieszkaniach o małej przestrzeni
Wyposażenie w dobra użytku trwałego	Odsetek osób, które z powodu braku odpowiednich zasobów finansowych nie mają dostępu do: <ul style="list-style-type: none"> – samochodu – telefonu – odbiornika telewizji kolorowej

Źródło: Z. Rusnak, op. cit., s. 401, za: C. D'Ambrosio, C. Gradin, *Income Distribution and Social Exclusion of Children. Evidence from Italy and Spain in the 1990s*, „*Journal of Comparative Family Studies*” 2003, no 34, pp. 479-495.

Wykluczenie społeczne to problem niezwykle złożony, powodujący rozbieżności interpretacyjne. Jako jednostka analizy nie poddaje się jednoznacznej opisowi jedynie za pomocą prostych zmiennych zależnych, takich jak dochód czy wydatki. Nie posiada też wypracowanych własnych, charakterystycznych wskaźników ani mierników. Istotnym problemem jest również fakt, że sposób definiowania wskaźników inkluzji społecznej decyduje o pojmowaniu badanego zjawiska. W celu lepszej porównywalności, niezbędne są dokładne rozstrzygnięcia dotyczące zakresu i definicji określonych mierników⁴⁷.

⁴⁶ D. Kawiorska, A. Witoń, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w kontekście strategii „Europa 2020”: postępy w realizacji*, „*Myśl Ekonomiczna i Polityczna*” 2016, nr 2 (53), s. 148.

⁴⁷ S. Kalinowski, W. Łuczka-Bakuła, *Ubóstwo ludności wiejskiej województwa wielkopolskiego*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 2008, s. 30.

Wykluczenie społeczne w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej

Pomimo ogólnej zamożności UE, ubóstwo na jej obszarze w 2012 r. utrzymywało się na relatywnie wysokim poziomie 16,9% populacji, co oznacza, że 85 mln osób była zagrożona ubóstwem względnym, a ponad 124,2 mln (24,8% populacji) ubóstwem i wykluczeniem społecznym, żyjąc w głębokim niedostatku lub w gospodarstwie domowym o niskiej intensywności pracy⁴⁸.

Polska należy do tych krajów europejskich, w których ekskluzja społeczna od lat utrzymuje się na średnim poziomie. O ile w roku 2008 zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem w Polsce było ok. 31% osób (11,5 mln osób), to już w kolejnych latach odnotowywano systematyczny spadek wartości tego wskaźnika. W roku 2011, 119,6 mln (24,2%) mieszkańców UE była zagrożona ubóstwem czy też wykluczeniem społecznym, w Polsce wskaźnik ten wynosił 27,2%, a w roku 2013 – 26% . Była to wartość zbliżona do średniej dla UE, która analogicznie wyniosła ok. 25% (od ok. 15% w Czechach do 48% w Bułgarii). Na spadek wartości omawianego wskaźnika w latach 2008-2013 wpływ miało przede wszystkim obniżenie się w tym okresie o niemal 6 pkt proc. wskaźnika pogłębionej deprywacji materialnej⁴⁹ (tabela 7). Wartości pozostałych mierników, uwzględnianych w złożonym wskaźniku zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (tj. wskaźnika ubóstwa relatywnego⁵⁰ oraz wskaźnika bardzo niskiej intensywności pracy w gospodarstwie domowym⁵¹), kształtowały się w la-

---

⁴⁸ *Ubóstwo i nierówności w UE. Przewodnik EAPN #6*, Bruksela 2014, s. 7.

⁴⁹ Wskaźnik pogłębionej deprywacji materialnej to odsetek osób w gospodarstwach domowych deklarujących brak możliwości zaspokojenia ze względów finansowych, co najmniej 4 z 9 wymienionych poniżej potrzeb: 1) opłacenia tygodniowego wyjazdu wszystkich członków gospodarstwa domowego na wypoczynek raz w roku, 2) spożywania mięsa, ryb (lub wegetariańskiego odpowiednika), co drugi dzień, 3) ogrzewania mieszkania odpowiednio do potrzeb, 4) pokrycia niespodziewanego wydatku (w wysokości odpowiadającej miesięcznej wartości granicy ubóstwa relatywnego, przyjętej w danym kraju, w roku poprzedzającym badanie), 5) terminowego regulowania opłat związanych z mieszkaniem, spłatą rat i kredytów, 6) posiadania telewizora kolorowego, 7) posiadania samochodu, 8) posiadania pralki, 9) posiadania telefonu (stacjonarnego lub komórkowego).

⁵⁰ Wskaźnik ubóstwa relatywnego pokazuje odsetek osób w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków (obejmujących również wartość artykułów otrzymywanych bezpłatnie oraz wartość spożycia naturalnego) był niższy niż granica ubóstwa relatywnego przyjęta na poziomie 50% średnich miesięcznych wydatków ustalonych na poziomie wszystkich gospodarstw domowych z uwzględnieniem tzw. oryginalnej skali ekwiwalentności Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD., ang. *Organisation for Economic Co-operation and Development*).

⁵¹ Wskaźnik ten informuje o odsetku osób w wieku 0-59 lat mieszkających w gospodarstwach domowych o bardzo niskiej intensywności pracy, tzn. takich, w których osoby dorosłe w wieku (18-59 lat) w minionym roku przepracowały mniej niż 20% ich całkowite-

tach 2008-2014 na podobnym poziomie⁵².

Tabela 7. Osoby zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w Polsce w latach 2008-2013

Nazwa wskaźnika	Rok					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	[w mln osób]					
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem relatywnym	6,4	6,4	6,6	6,6	6,5	6,5
Wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej	6,7	5,6	5,3	4,9	5,1	4,5
Wskaźnik bardzo niskiej intensywności pracy w gospodarstwie domowym	2,4	2,1	2,2	2,1	2,1	2,1
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym	11,5	10,5	10,4	10,2	10,1	9,7

Źródło: Informacja na temat podstawowych wskaźników ubóstwa w Polsce, GUS 2016, s. 14; za: GUS, baza danych Eurostat – lipiec 2015 r., kod: [ilc_li02], [ilc_sip8], [ilc_lvhl11], [ilc_peps01].

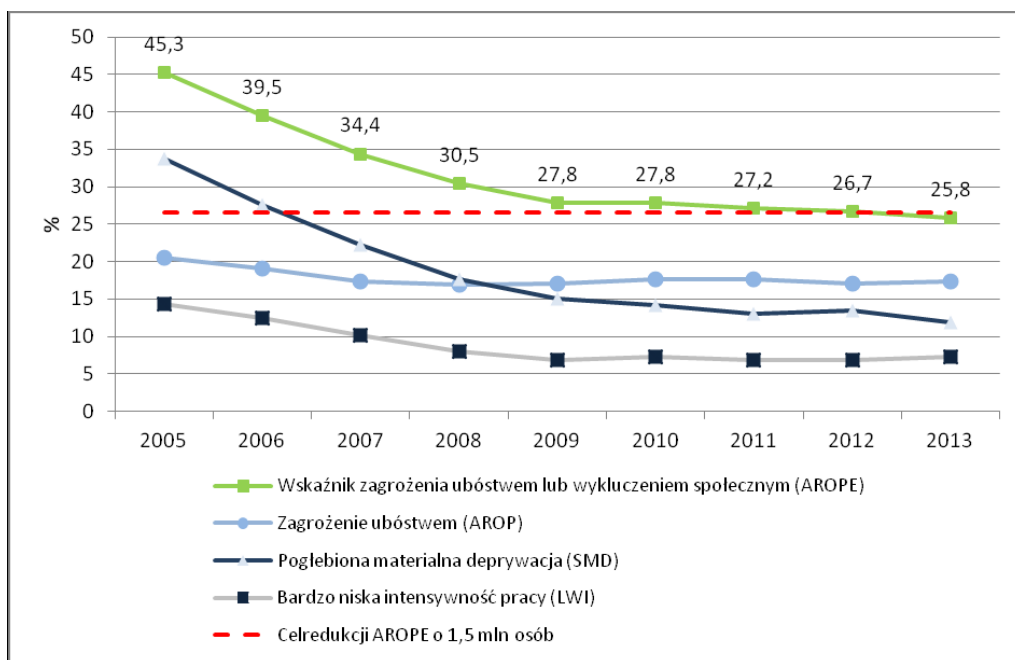
Zgodnie z danymi zawartymi w Strategicznym Raporcie Społecznym z 2015 r., ogólna liczba osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w Polsce w 2013 r. wyniosła 9,75 mln osób (25,8%) i było to ok. 1,7 mln osób mniej w porównaniu z rokiem 2008. Czynnikiem najsilniej wpływającym na spadek syntetycznego wskaźnika ubóstwa w Polsce był zmniejszający się odsetek osób dotkniętych pogłębioną deprivacją materialną. W 2012 r. na obniżenie się wskaźnika syntetycznego miało też wpływ ograniczenie liczby osób zagrożonych ubóstwem relatywnym. Pomimo systematycznego trendu spadkowego, zagrożenie ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w Polsce w ostatnich latach wciąż było nieco wyższe od przeciętnego w UE (24,5% w 2013 r.)⁵³ (wykres 1).

---

go potencjału pracy.

⁵² Informacja na temat podstawowych wskaźników ubóstwa w Polsce, GUS 2016, ss. 13-15, 23.

⁵³ Strategiczny Raport Społeczny 2015, Warszawa 2015, s. 6.

Wykres 1. Odsetek osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w Polsce [w latach 2005-2013]

Źródło: *Strategiczny Raport Społeczny 2015, Warszawa 2015, s. 6.*

Istotnym czynnikiem wpływającym na skalę zjawisk związanych z ubóstwem lub wykluczeniem społecznym jest typ gospodarstwa domowego, w jakim żyje dana osoba (tabela 8). Wśród rodzin niepełnych i wielodzietnych odsetek osób doświadczających ubóstwa relatywnego, jak i pogłębionej deprivacji materialnej, są zdecydowanie wyższe niż w pozostałych grupach. Z kolei wśród członków gospodarstw domowych składających się z samotnej osoby dorosłej oraz dzieci na utrzymaniu, prawie 47% można uznać za zagrożone ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. W gospodarstwach złożonych z dwóch osób dorosłych oraz, co najmniej 3 dzieci na utrzymaniu, odsetek ten osiągnął w 2013 r. niemal 45%. Wartości te były niemal dwa razy wyższe niż wśród członków gospodarstw domowych składających się z dwóch osób dorosłych z 2 dziećmi na utrzymaniu, w których zagrożona ubóstwem była mniej więcej, co piąta osoba. Podobny odsetek odnotowano w gospodarstwach domowych bez dzieci na utrzymaniu, składających się jedynie z dwóch osób dorosłych⁵⁴.

⁵⁴ *Ubóstwo w Polsce, op. cit., s. 69.*

Tabela 8. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w Polsce w latach 2008-2013 [według typu gospodarstwa domowego]

Typ gospodarstwa domowego	Rok					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	[proc. osób w gospodarstwach domowych]					
Ogółem	30,5	27,8	27,8	27,2	26,6	25,8
Samotna osoba dorosła	41,6	37,6	38,7	39,2	37,2	35,2
Samotna osoba dorosła z dziećmi na utrzymaniu	51,9	51,8	51,7	46,4	45,7	47,0
Dwie osoby dorosłe z jednym dzieckiem na utrzymaniu	22,4	20,5	20,7	18,8	18,6	18,6
Dwie osoby dorosłe z 2 dziećmi na utrzymaniu	25,3	24,3	25,3	24,6	20,1	21,0
Dwie osoby dorosłe z co najmniej 3 dziećmi na utrzymaniu	45,4	46,3	42,3	44,4	43,4	44,8
Dwie osoby dorosłe bez dzieci na utrzymaniu	27,9	27,0	25,9	25,2	23,8	20,5

Źródło: *Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014, GUS 2015, s. 69;* za GUS, baza danych Eurostat – lipiec 2015 r.

Chociaż problem ubóstwa stanowi jeden z podstawowych symptomów wykluczenia społecznego, to jak dotąd w Polsce nie została ustalona urzędowa miara ubóstwa lub zagrożenia ubóstwem. GUS definiuje granice ubóstwa inaczej niż Eurostat – granica ubóstwa ekonomicznego jest ustalana na podstawie poziomu wydatków, a nie jak w przypadku Eurostatu – dochodu do dyspozycji. Szacowana jest ona na podstawie trzech granic ubóstwa, tj. pewnego poziomu zaspokojenia potrzeb, poniżej którego gospodarstwa domowe uznaje się za ubogie lub zagrożone ubóstwem. Zgodnie z definicją przyjętą przez GUS, stopa ubóstwa jest określana jako odsetek osób w gospodarstwach domowych, w których poziom wydatków był niższy od przyjętej granicy ubóstwa. GUS wyróżnia trzy podstawowe granice ubóstwa⁵⁵ (tabela 9):

- Poziom minimum egzystencji – przyjmowany jako granica ubóstwa skrajnego. Uwzględnia ono jedynie te potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do biologicznego wyniszczenia.

⁵⁵ P. Graca-Gelert, *Zróźnicowanie dochodów, ubóstwo oraz inne wybrane aspekty wykluczenia społecznego* [w:] M. A. Weresa (red.), *Polska – raport o konkurencyjności. Innowacje a propozycja konkurencyjna polskiej gospodarki w latach 2007-2014*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Handlowej – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2015, s. 75.

- Ustawowa granica ubóstwa (tzw. próg interwencji socjalnej) – określona jako kwota, która zgodnie z obowiązującą ustawą o pomocy społecznej⁵⁶ uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia pieniężnego z pomocy społecznej.
- Relatywna granica ubóstwa – określona jako 50% średnich wydatków ogółu gospodarstw domowych (obliczonych na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych)⁵⁷.

Tabela 9. Granice ubóstwa dla wybranych typów gospodarstw [w latach 2011-2014]

Granice ubóstwa	Gospodarstwa 1-osobowe			Gospodarstwa 4-osobowe (2 osoby dorosłe + 2 dzieci do lat 14)		
	2012	2013	2014	2012	2013	2014
	[w PLN]					
Minimum egzystencji (ubóstwo skrajne)	519	551	540	1401	1486	1458
Relatywne	693	706	713	1871	1906	1926
Ustawowe ⁵⁸	542	542	542	1824	1824	1824

Źródło: *Diagnoza osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym, WUP, Szczecin 2016, s. 2.*

W 2014 r., w Polsce 7,4% osób w gospodarstwach domowych znajdowało się w sytuacji poniżej minimum egzystencji (ubóstwa skrajnego). Najwyższy udział osób w gospodarstwach domowych odnotowano w woj. warmińsko-mazurskim (14,8%), świętokrzyskim (12,2%) oraz podlaskim (10,9%). Natomiast najniższy w regionie śląskim (4,7%), mazowieckim (5,2%) oraz łódzkim (5,4%). W latach 2013-2014 odsetek osób żyjących na skraju ubóstwa w Polsce utrzymał się na stałym poziomie. W porównaniu z 2012 r. zwiększył się nieznacznie o 0,6 pkt proc.

Także odsetek osób w gospodarstwach domowych żyjących poniżej relatywnej granicy ubóstwa zarówno w 2013 i 2014 r. utrzymał się na stałej poziomie tj. 16,2 % . Najwyższy udział osób zaobserwowano w woj. warmińsko-mazurskim (26,0%), podlaskim (23,9%) oraz świętokrzyskim (22,6%). Z kolei najniższy był w regionie mazowieckim (11,4%), śląskim (11,9%) oraz dolnośląskim (12,0%).

Ustawowa granica ubóstwa to kwota, która zgodnie z obowiązującą

⁵⁶ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r., *op. cit.*

⁵⁷ *Ubóstwo ekonomiczne w Polsce*, GUS, 2015, s. 7.

⁵⁸ Od 01.10.2015 r. dla gospodarstwa 1-osobowego kwota ta wynosi 634 zł, natomiast dla gospodarstwa 4-osobowego składającego się z dwóch osób dorosłych oraz dwójki dzieci tzw. kryterium dochodowe wynosi 2 056 zł.

cym ustawodawstwem socjalnym⁵⁹, uprawnia do ubiegania się o przyznanie świadczenia z pomocy społecznej. Skala pomocy społecznej realizowanej na podstawie ustawy od lat jest relatywnie wysoka. W 2014 r. dotyczyła 12,8% ogółu gospodarstw domowych. Była o 0,6 pkt proc. wyższa niż w roku poprzednim. Należy zaznaczyć, że od lat w Polsce utrzymuje się terytorialne zróżnicowanie częstości korzystania z pomocy społecznej, najwyższe w województwach wschodniej i północno-wschodniej części kraju, a w ramach województw – w gminach wiejskich oddalonych od centrów urbanizacyjnych. Związane jest to z wysoką korelacją stopnia uzależnienia od świadczeń z pomocy społecznej i poziomu ubóstwa i bezrobocia. Z pomocy społecznej korzystał niemalże, co piąty mieszkaniec Warmii i Mazur oraz Podlasia. Najrzadziej z pomocy społecznej korzystali mieszkańcy regionu śląskiego, mazowieckiego i dolnośląskiego (tabela 10).

Tabela 10. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem w Polsce (poziom minimum egzystencji, relatywna granica ubóstwa i ustawowa granica ubóstwa) [wg województw w latach 2013-2014]

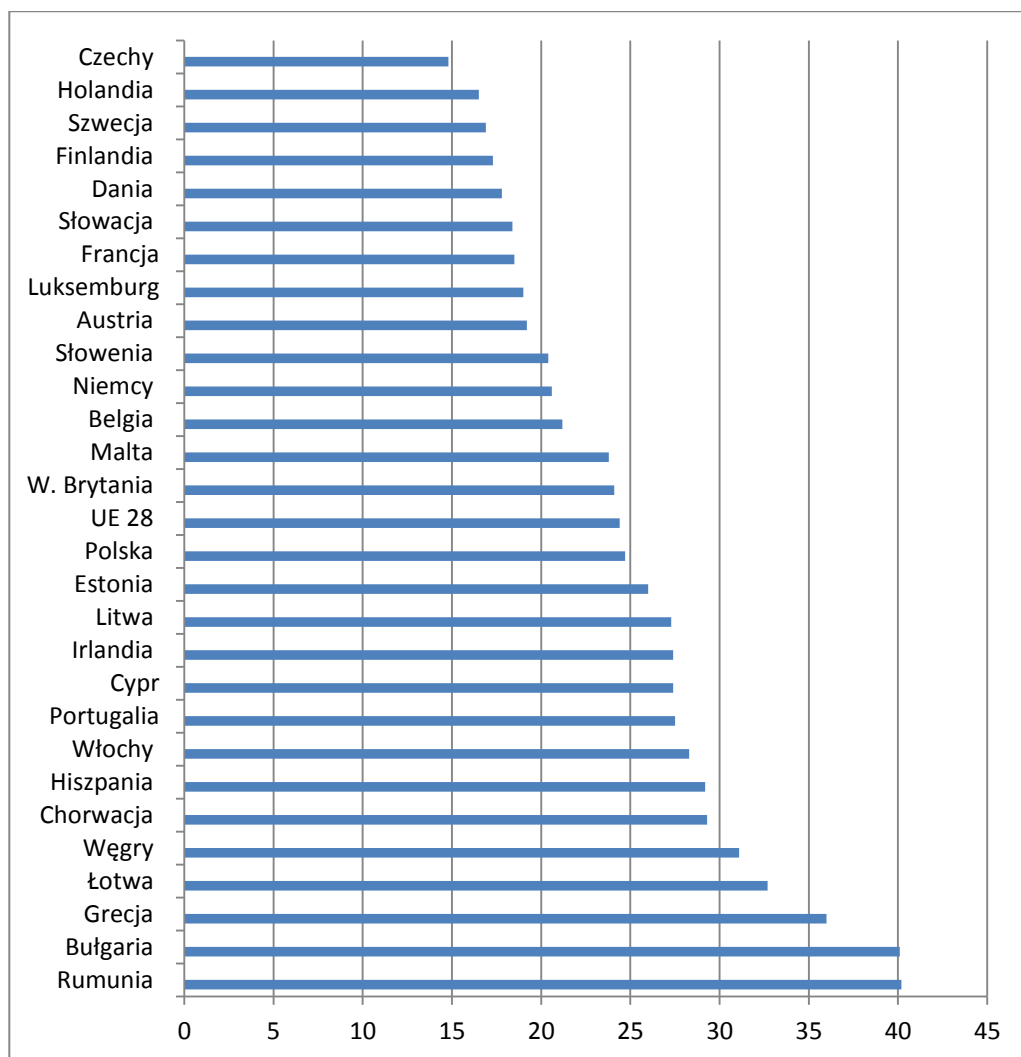
Nazwa	Minimum egzystencji		Relatywna linia ubóstwa		Ustawowa granica ubóstwa	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
	[proc. osób]					
Polska	7,4	7,4	16,2	16,2	12,2	12,8
śląskie	4,9	4,7	11,2	11,9	8,3	8,9
mazowieckie	5,7	5,2	12,4	11,4	9,9	8,1
dolnośląskie	5,1	5,6	12,1	12,0	8,9	8,8
łódzkie	6,1	5,4	12,5	13,1	9,7	9,4
opolskie	6,1	8,0	16,1	14,0	11,7	10,5
pomorskie	9,2	6,5	19,2	14,8	15,4	11,6
zachodniopomorskie	7,1	7,2	15,3	15,3	11,6	12,0
małopolskie	6,0	6,6	15,8	16,9	12,2	12,1
lubelskie	9,4	8,2	21,5	17,5	17,6	12,8
lubuskie	6,4	7,8	15,0	17,4	12,2	13,3
kujawsko-pomorskie	9,6	9,5	18,8	20,2	16,0	15,6
podkarpackie	9,4	8,7	20,9	21,1	16,9	15,3
wielkopolskie	8,9	10,1	19,2	21,7	15,5	16,4
świętokrzyskie	8,5	12,2	19,7	22,6	13,6	17,2
podlaskie	11,2	10,9	22,7	23,9	17,6	18,0
warmińsko-mazurskie	13,2	14,8	25,4	26,0	20,2	21,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych – GUS.

Udział populacji zagrożonej ubóstwem i ekskluzją społeczną w Polsce (wykres 2 i tabela 11) był zbliżony do wielkości średniego udziału dla

⁵⁹ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. (tekst jednolity Dz.U. z 2016 r. poz. 930).

całej UE (odpowiednio: 24,7% Polska i 24,4% w UE)⁶⁰.

Wykres 2. Zagrożeni ubóstwem i wykluczeniem społecznym (AROPE) w 2014 roku [proc. populacji UE]

Źródło: D. Kawiorska, A. Witoń, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w kontekście strategii „Europa 2020”: postępy w realizacji*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, nr 2 (53), s. 152.

Polska od kilku lat pozostaje na poziomie średniej unijnej. Najwyższy poziom tego wskaźnika za-notowano w państwach o relatywnie niskim tempie rozwoju: w Rumunii (40,2%), Bułgarii (40,1), Grecji (36,0%) i na Węgrzech (31,1%) i odwrotnie. W Czechach, gdzie praktycznie, co siódmy obywatel był zagrożony ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (14,8%),

⁶⁰ Projekt wspólnego sprawozdania o zatrudnieniu Komisji i Rady, Bruksela 2015, s. 28.

w Holandii (16,5%), Szwecji (16,9%) czy też w Finlandii (17,3%) – wskaźnik ten był niemal dwukrotnie niższy. Lepsza sytuacja występowała tylko w dwóch krajach spoza UE – Norwegii i Islandii, tam w trudnej sytuacji było niewiele ponad 10% mieszkańców. Z kolei w Serbii i Macedonii problem wykluczenia i ubóstwa dotyczył ponad 43% obywateli. Przedstawione dane wskazują na zróżnicowaną sytuację w poszczególnych krajach Europy w tym obszarze. Warto dodać, iż odsetek osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym (AROE) ustabilizował się w roku 2013 oraz 2014⁶¹, po nieprzerwanym wzroście w latach 2009-2012. Niemniej jednak był on o 1 pkt proc. wyższy niż w 2009 r. (23,3 %) ⁶².

W większości krajów największe zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem dotyczy dzieci. Wskaźnik ten jest wciąż bardzo wysoki i w 2014 r. wynosił 27,8 % . W Rumunii ryzyko to ponosiła ponad połowa małych dzieci, a „tylko” jedna trzecia osób starszych. Z kolei na Litwie, Łotwie, Cyprze; w Estonii, Bułgarii oraz Szwajcarii osoby powyżej 65 roku życia w porównaniu z ludnością w wieku produkcyjnym (a zwłaszcza przedprodukcyjnym), stanowili grupę szczególnie zagrożoną ubóstwem. Z kolei w samej UE problem dotyczył prawie 28% dzieci. Jeżeli chodzi o płeć, to mężczyźni są narażeni na nieco niższe ryzyko ubóstwa lub wykluczenia społecznego niż kobiety. W 2013 r., w 28 państwach członkowskich UE wskaźnik AROPE dla mężczyzn osiągnął wartość 23,6%, zaś dla kobiet 25,4%⁶³.

Tabela 11. Wskaźnik AROPE dla poszczególnych krajów i grup wiekowych w 2014 r.

Kraj	Łącznie	Dzieci	Dorośli	Starsi (65 lat i więcej)
1	2	3	4	5
UE 28	24,4	27,8	25,4	17,8
Macedonia	43,2	46,9	43,1	38,4
Serbia	43,1	43,4	44,8	36,6
Rumunia	40,2	51,0	38,7	34,0
Bułgaria	40,1	45,2	36,4	47,8
Grecja	36,0	36,7	40,1	23,0
Łotwa	32,7	53,3	30,0	39,3
Węgry	31,1	41,4	31,5	18,1
Chorwacja	29,3	29,0	29,3	29,7
Hiszpania	29,2	35,8	31,8	12,9
Włochy	28,3	32,1	30,0	20,2

⁶¹ Wskaźnik AROPE w 28 państwach członkowskich (UE28) nieznacznie zmniejszył się w 2014 r. do 24,4%, tj. do liczby 122 mln osób; w porównaniu z 24,5% w 2013 r. i 24,7% w 2012 r.

⁶² *Projekt wspólnego sprawozdania, op. cit., s. 28.*

⁶³ *Ibidem, s. 30.*

1	2	3	4	5
Portugalia	27,5	31,4	28,3	21,1
Irlandia	27,4	33,0	29,2	13,0
Cypr	27,4	24,7	28,3	27,2
Litwa	27,2	28,9	25,6	31,9
Estonia	26,0	23,8	24,0	35,0
Polska	24,7	28,2	25,2	18,2
Wielka Brytania	24,1	31,3	23,2	19,3
Malta	23,8	31,3	21,8	23,3
Belgia	21,2	23,2	21,6	17,3
Niemcy	20,6	19,6	22,0	17,4
Słowenia	20,4	17,7	21,3	20,1
Austria	19,2	23,3	18,9	15,7
Luksemburg	19,0	26,4	19,4	6,4
Francja	18,5	21,6	19,9	10,1
Słowacja	18,4	23,6	18,1	13,4
Dania	17,9	14,5	21,3	10,8
Finlandia	17,3	15,6	17,9	17,0
Szwecja	16,9	16,7	17,2	16,5
Holandia	16,5	17,1	18,9	6,9
Szwajcaria	16,3	17,2	12,7	29,6
Czechy	14,8	19,5	14,6	10,7
Norwegia	13,5	11,9	15,0	9,9
Islandia	11,2	13,7	11,0	7,3

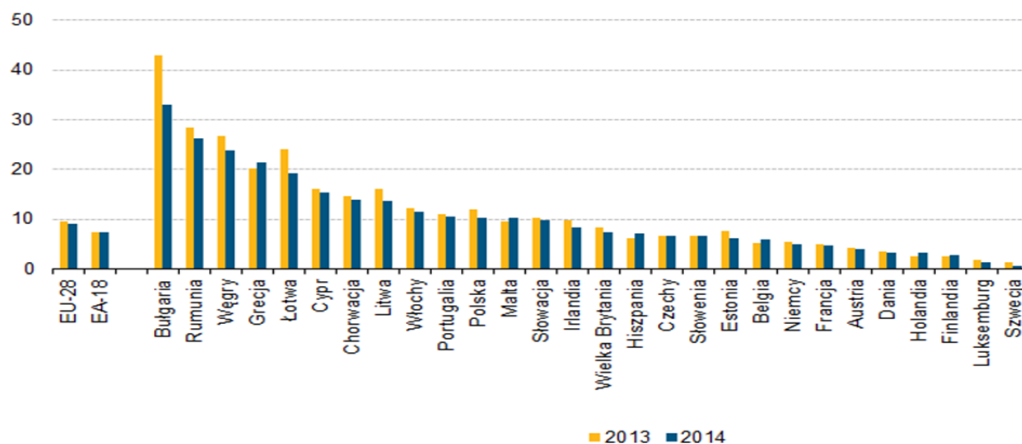
Źródło: Eurostat <http://www.money.pl/gospodarka/raporty/artykul/co-czwarty-europejczyk-zyje-na-granicy,211,0,2018259.html> (online: 10.04.2017).

W odniesieniu do doświadczania sytuacji niedostatku (wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej), należy zauważyć, że niewiele, bo ok. 3% mieszkańców Szwecji, Luksemburga, Finlandii, Holandii i Danii cierpi niedostatek. Dla porównania, w Bułgarii problem ten dotyczy ponad 40% mieszkańców tego kraju. Na dalszych miejscach znajduje się Rumunia, Węgry, Grecja i Łotwa. W Polsce problem w latach 2013 i 2014 dotyczył średnio, co dziesiątego obywatela (wykres 3).

Z kolei według kryteriów wskaźników lejkenowskich (tabela 12) można oszacować, że wskaźnik młodzieży niepracującej i nieuczestniczącej w kształceniu (NEET) w Polsce kształtuje się na zbliżonym poziomie jak średni poziom w krajach UE. Na przestrzeni ostatnich lat udział młodzieży NEET wśród młodzieży w wieku 15-29 lat pozostawał bliski średniej w UE. Największe dysproporcje widoczne były w latach 2009 i 2012, przy czym odsetek młodych NEET w Polsce, w tym czasie systematycznie wzrastał. Co prawda w Polsce udział młodych osób zaliczanych do grupy NEET w populacji młodzieży nie należy do najwyższych wśród krajów UE, niemniej jednak nasz kraj zaliczany jest do grupy państw, w których odsetek populacji

NEET jest stosunkowo wysoki⁶⁴.

Wykres 3. Odsetek mieszkańców UE, żyjących w niedostatku

Źródło: Eurostat.

Zgodnie z danymi Eurostat, w populacji NEET można wyodrębnić dwie grupy osób: w pierwszej znajdują się młodzi bez pracy aktywnie poszukujący oraz nieposzukujący zatrudnienia. Z kolei grupa druga obejmuje młodych gotowych do podjęcia pracy (niezależnie od tego czy jej aktywnie poszukują, czy nie) oraz tych, którzy podjęciem pracy nie są zainteresowani⁶⁵.

Analizując wskaźnik stopy bezrobocia długotrwałego [tj. odsetek osób bezrobotnych, poszukujących pracy przez okres powyżej 12 miesięcy (13 miesięcy lub więcej) w liczbie aktywnych zawodowo], to o ile w latach w 2008 i 2009 w Polsce utrzymywał się na względnie stałym poziomie, to już w kolejnych latach można zauważyć tendencje wzrostowe tego zjawiska zarówno w Polsce jak i UE. Niemniej jednak, w Polsce w analizowanym okresie wskaźnik ten był niższy w porównaniu ze średnią unijną (tabela 12).

⁶⁴ S. Saczyńska-Sokół, M. Łojko, *Sytuacja młodzieży NEET na rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach”. Seria: Administracja i Zarządzanie nr 108, 2016, ss. 104, 106.

⁶⁵ *Ibidem*, ss. 104, 106.

Tabela 12. Wartości przykładowych lejkenowskich wskaźników wykluczenia społecznego w Polsce i Unii Europejskiej [w latach 2008-2014]

Nazwa wskaźnika		Rok						
		2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
		[w proc.]						
Stopa bezrobocia długotrwałego	Polska	2,4	2,5	3,0	3,6	4,1	4,4	3,8
	UE	2,6	3,0	3,9	4,1	4,7	5,1	5,1
Młodzież niepracująca i nieuczestnicząca w kształceniu (NEET)	Polska	9,1	10,1	10,8	11,5	11,8	12,2	12,0
	UE	10,9	12,4	12,7	12,9	13,1	13,0	12,4
Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia	Polska	5,1	4,5	4,5	5,0	5,1	4,8	5,5
	UE	11,2	11,5	12,0	12,5	13,3	13,9	13,6
Osoby żyjące w gospodarstwach domowych bez osób pracujących	Polska	10,1	10,2	10,4	10,1	10,1	10,4	9,9
	UE	9,2	10,1	10,5	10,6	10,9	11,2	10,9

Źródło: *Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014, op. cit., s. 59.*

Znaczące różnice pomiędzy Polską i pozostałymi krajami członkowskimi UE występują przy analizie rozproszenia regionalnego wskaźnika zatrudnienia. Wartość ta wyrażona jest w procentowym zróżnicowaniu wskaźnika zatrudnienia pomiędzy województwami wśród osób w wieku 15-64 lat. Wskaźnik ten w Polsce jest ponad dwukrotnie niższy w porównaniu z UE. Ostatni wskaźnik zaprezentowany w tabeli 12 dotyczy osób w wieku 18-59 lat żyjących w gospodarstwach domowych, w których nikt nie pracuje. Nie zaobserwowano w tym obszarze zbyt dużych różnic pomiędzy UE a Polską. W latach 2008-2014 r., niemal co dziesiąty mieszkaniec Polski i UE (średnio ok. 11%) był członkiem gospodarstwa domowego, w którym nikt nie pracował.

Pomimo istniejący różnic metodologicznych w mierzeniu wykluczenia i ubóstwa (szacowanie na podstawie EU-SILC, Badania Spójności Społecznej lub Badania Budżetów Gospodarstw domowych), czynniki warunkujące to zjawisko pozostają w Polsce od lat niezmiennie. Inkluzji i ubóstwu sprzyja przede wszystkim bezrobocie, niski status zawodowy, obecność osoby niepełnosprawnej w gospodarstwie domowym, liczba osób na utrzymaniu w gospodarstwie domowym czy też miejsce zamieszkania⁶⁶.

⁶⁶ *Krajowy Program Reform, Europa 2020. Aktualizacja 2016/2017. Przyjęty przez Radę Ministrów 26 kwietnia 2016 r., s. 54.*

Polityka przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu w Polsce

Dotychczasowe badania jednoznacznie wskazują, że wykluczenie społeczne to zjawisko złożone i wielowymiarowe, wymagające zintegrowanych podejść i działań tak na gruncie teorii, jak i praktyki. Jego szeroki zasięg jest istotnym wyzwaniem dla polskiej polityki – kierunek, kształt i efektywność prowadzonych działań wymusza poszukiwanie innowacyjnych rozwiązań w zakresie integracji społeczno-zawodowej grup podwyższonego ryzyka. Przeciwdziałanie wykluczeniu jest jednym z najważniejszych zagadnień i celów europejskiej polityki społecznej⁶⁷.

Szczególne znaczenie – z uwagi na ich implementację w polskich przepisach i dokumentach strategicznych – mają rozwiązania przyjmowane przez organy UE. Już w 2008 r., w ramach „Europejskiego Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym”, Komisja Europejska przedstawiła priorytetowe kwestie, na których powinny się skupić państwa członkowskie. W zakresie prewencji wykluczenia wskazano:

- promowanie wielowymiarowych, zintegrowanych strategii na rzecz zapobiegania ubóstwu, oraz metod, które powinny zostać włączone w główny nurt wszelkich korespondujących obszarów polityki społecznej,
- zwalczanie ubóstwa dzieci (w tym międzypokoleniowego przekazywania ubóstwa), oraz ubóstwa w rodzinach – szczególnie wielodzietnych, osób samotnie wychowujących dzieci i rodzin opiekujących się osobami będącymi na ich utrzymaniu; a także ubóstwa, jakiego doświadczają dzieci w placówkach opiekuńczych,
- promowanie rynków pracy sprzyjających integracji, zajęcie się problemem ubóstwa osób pracujących,
- eliminowanie nierówności w kształceniu, promowanie równego dostępu dla wszystkich do technologii informacyjnych i komunikacyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem specjalnych potrzeb osób niepełnosprawnych,
- rozwiązywanie problemów dotyczących takich aspektów marginalizacji i ubóstwa, jak wiek i płeć,
- zapewnienie równego dostępu do odpowiednich zasobów oraz usług, w tym do komfortowych warunków mieszkaniowych, opieki zdrowotnej i ochrony socjalnej,
- ułatwienie dostępu do kultury i rekreacji,
- zapobieganie dyskryminacji i propagowanie integracji społecznej imigrantów oraz mniejszości etnicznych,

---

⁶⁷ H. Tendara-Właszczuk (red.), *Polityka społeczna Unii Europejskiej po wschodnim rozszerzeniu*, PTE, Kraków 2010, ss. 206-207.

- upowszechnianie idei zintegrowanych strategii na rzecz aktywnej integracji⁶⁸.

Warto dodać, że poszczególne kraje członkowskie, w ramach ogólnie przyjętych przez UE założeń strategii „Europa 2020”, przyjęły do realizacji własne wartości poszczególnych celów, a także odmienne, dostosowane do specyficznej sytuacji każdego kraju, środki służące do ich wdrożenia. Podstawowym instrumentem realizacji strategii europejskiej są *Krajowe Programy Reform* (KPR)⁶⁹.

Na Polsce, podobnie jak na innych członkach Wspólnoty Europejskiej, spoczywa obowiązek przystosowania krajowego prawodawstwa do wymogów unijnych oraz opracowania planów z zakresu polityki społecznej, w myśl nowej strategii działania⁷⁰.

Jednym z kluczowych dokumentów programowych dotyczących rozwiązywania problemów społecznych jest „Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020”⁷¹. Zawarty w nim nowy wymiar aktywnej integracji wyznacza cele i priorytety polityki inkluzyjnej społecznej. Określono, że walka z ubóstwem i wykluczeniem musi opierać się na wzroście gospodarczym i zatrudnieniu oraz na nowoczesnej i skutecznej ochronie socjalnej. Interwencja innowacyjnej ochrony socjalnej musi być połączona z szerokim zestawem polityk społecznych, łącznie z ukierunkowaną edukacją, pomocą społeczną, mieszkalnictwem, zdrowiem, godzeniem życia prywatnego i zawodowego oraz polityk rodzinnych. Na podstawie zapisów tego programu, Polska zadeklarowała osiągnięcie do 2020 r. konkretnych wartości w zakresie następujących wiodących celów w analizowanym obszarze:

- zwiększenie wskaźnika zatrudnienia osób w wieku 20-64 lata do co najmniej 71% (dla UE przyjęto wskaźnik na poziomie 75%);
- osiągnięcie poziomu nakładów na działalność prac badawczo-rozwojowych (B+R, ang. *research and development*) równego 1,7% produktu krajowego brutto (PKB, ang. *gross domestic product*) – dla UE jest to 3%);
- zmniejszenie do 4,5% odsetka młodzieży niekontynuującej nauki oraz zwiększenie do 45% odsetka osób w wieku 30-34 lat posiadających wyższe wykształcenie (dla UE odpowiednio 10% i 40%);

---

⁶⁸ H. Tendera-Właszczuk (red.), *op. cit.*, ss. 206-207.

⁶⁹ *Dezagregacja wskaźników strategii Europa 2020 na poziom NTS2 z zakresu pomiaru ubóstwa i wykluczenia społecznego. Końcowy raport metodologiczny*, GUS 2014, s. 11.

⁷⁰ R. Kruszka, *Wykluczenie społeczne – rys interpretacyjny i użyteczność badawcza*, „Kultura i Edukacja” 2008, nr 1 (65), s. 36.

⁷¹ Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji, MPiPS, Warszawa, sierpień 2014, załącznik do uchwały nr 165 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. (poz. 787).

- zmniejszenie o 1,5 mln liczby osób żyjących poniżej relatywnej granicy ubóstwa (dla UE założono ograniczenie sfery ubóstwa o 20 mln osób)⁷².

Wprowadzenie zmian w krajowej polityce społecznej oraz wyznaczenie nowych kierunków działań wobec wykluczonych społecznie, spowodowało konieczność tworzenia i rozwijania nowych instrumenty oddziaływania, które w swojej misji mają wpisana aktywizację oraz inkluzję społeczną. Pakiet tych instrumentów został nazwany „Aktywnymi Formami Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu – nowy wymiar 2020” na lata 2016-2020. Jego celem jest włączanie i wzmacnianie uczestniczenia w życiu społecznym i zawodowym osób wykluczonych społecznie oraz rozwój systemu aktywnej integracji poprzez wsparcie jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych i obejmuje on:

- objęcie osób, rodzin i ich członków zintegrowanymi lokalnymi działaniami pozwalającymi skorzystać z różnorodnego pakietu usług aktywizacyjnych dla uzyskania wzmocnienia ich indywidualnych kompetencji i umiejętności społecznych, zawodowych i edukacyjnych,
- umożliwienie osobom, rodzinom i ich członkom, będącym w trudnej sytuacji życiowej korzystania ze wspólnych dóbr, lokalnych usług społecznych oraz zasobów instytucjonalnych dostępnych w środowisku lokalnym,
- integrowanie młodzieży, szczególnie ze środowisk zagrożonych wykluczeniem społecznym, z lokalnym środowiskiem poprzez działania edukacyjno-integracyjne⁷³.

Na poziomie regionalnym dokumentem określającym cele i zadania samorządów, publicznych instytucji pomocy społecznej i służb zatrudnienia oraz podmiotów niepublicznych w zakresie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu są strategie polityki społecznej poszczególnych województw, uwzględniające zapisy dokumentów krajowych oraz zasady europejskiej polityki regionalnej. Strategie skupiają się przede wszystkim na zapobieganiu ekskluzji osób i rodzin oraz ich integracji ze społeczeństwem. Niewątpliwie są one kluczowym dokumentem programowym a zarazem istotnym narzędziem w realizacji regionalnej polityki społecznej. Podstawą prawną opracowywania strategii jest ustawa o pomocy społecznej⁷⁴, zgodnie art. 21 ust. 1 ustawodawca przewiduje, że do zadań samorządu województwa należy „opracowanie, aktualizowanie i realizacja strategii wojewódzkiej w zakresie polityki społecznej będącej integralną częścią strategii

---

⁷² Krajowy Program, *op. cit.*, s. 3.

⁷³ Program „Aktywne Formy Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu – nowy wymiar 2020”, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2016, ss. 5-6.

⁷⁴ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r, *op. cit.*

rozwoju województwa obejmującej w m in. programy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu”.

Jedną z najważniejszych instytucji polityki społecznej w Polsce, oddziałującą bezpośrednio na środowisko zagrożone lub dotknięte wykluczeniem społecznym, jest pomoc społeczna, która powinna mobilizować do aktywnego i samodzielnego działania i rozwiązywania trudnych sytuacji życiowych a skutkiem jej działań jest eliminowanie wykluczenia społecznego oraz usamodzielnianie się jej beneficjentów⁷⁵.

Do podstawowych instrumentów instytucji pomocy społecznej należy zaliczyć pracę socjalną. Adresatem pracy socjalnej jest jednostka, rodzina zagrożona wykluczeniem społecznym a jej celem jest poprawa funkcjonowania indywidualnego i społecznego jednostek, rodzin lub grup. Docelowo doprowadzenie ich do samodzielności życiowej i rozwoju.

Innym instrumentem są świadczenia pieniężne, które występują jako jedyna forma pomocy, w sytuacji, kiedy niewydolność ekonomiczna jest dominującą formą dysfunkcji jednostki lub rodziny bądź mogą być elementem wspierającym inne formy pomocy pozamaterialnej. Rodzaj przyznanego zasiłku zależy od sytuacji klienta i spełnionych przez niego wymogów formalno-prawnych. Świadczenia te stanowią najprostszą i najczęściej stosowaną formę pomocy. Skuteczność udzielania samej tylko pomocy finansowej jest często kwestionowana. Podkreśla się konieczność stosowania równolegle innych form oddziaływań, aby nie doprowadzić do sytuacji uzależnienia klienta od instytucji, a tym samym paradoksalnie nie utrwalić jego inkluzji. Z kolei usługi pomocy społecznej stanowią formę świadczeń pozamaterialnych, mających na celu pomoc i udzielanie wsparcia dla osób pozostających w trudnych sytuacjach życiowych. Usługi są dostarczane grupom klientów szczególnie zagrożonych wykluczeniem (ubodzy, ludzie starsi, niepełnosprawni, bezrobotni, mniejszości etniczne, bezdomni). Cel funkcjonowania usług pomocy społecznej zawiera się w osiągnięciu zmian w zakresie relacji interpersonalnych jednostki ze środowiskiem, społecznej kontroli, społecznego wsparcia i ochrony praw obywatelskich jednostek zagrożonych wykluczeniem⁷⁶.

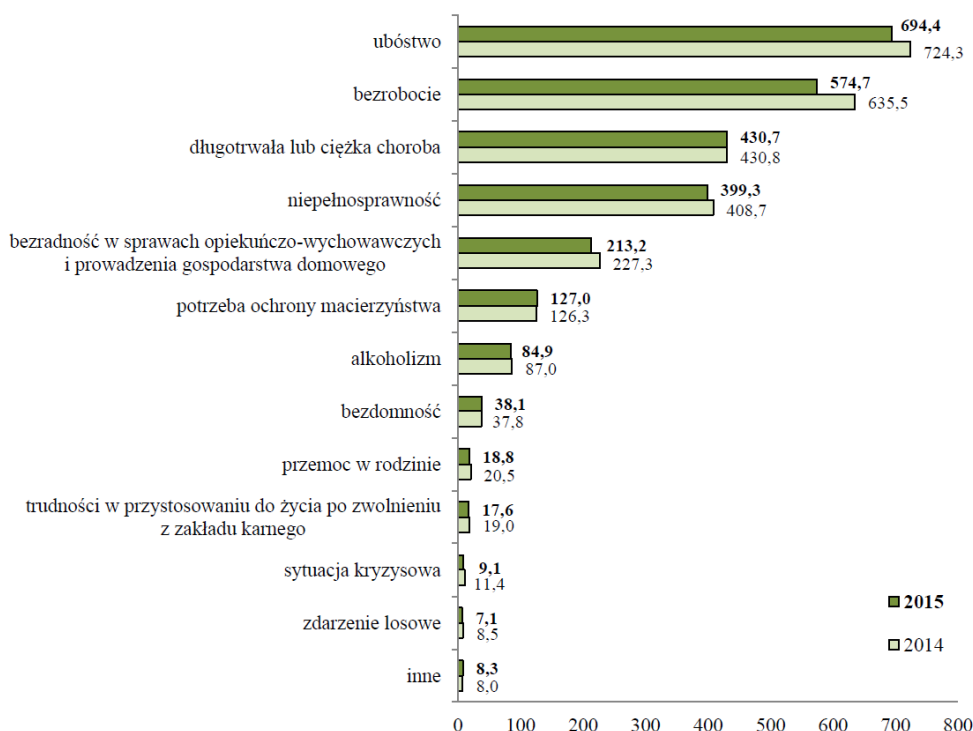
Wydaje się, że na przestrzeni ostatnich lat pomoc społeczna stała się w obliczu nowych wyzwań, które wymagają stworzenia lub uaktualnienia rozwiązań dla przewycięzania zjawisk ekskluzji społecznej. Tradycyjne instrumenty i schematy działań, stosowane w tym systemie, są niewystarczające i nieadekwatne do obecnej rzeczywistości, wiele ośrodków pomocy społecznej zajmujących się bezpośrednio pracą z osobami i rodzinami za-

---

⁷⁵ Program „Aktywne Formy, *op. cit.*

⁷⁶ W wielu krajach kładzie się obecnie nacisk na deinstytucjonalizację usług, bazując przy ich realizacji na zasobach tkwiących w naturalnym środowisku jednostki.

grożonymi wykluczeniem społecznym od lat doświadczają problemów z dystrybucją środków finansowych. Co prawda, system zasiłków ukształtowany po 1989 r., miał niwelować niekorzystne zjawiska zachodzące zwłaszcza w początkowym okresie transformacji, niemniej jednak z czasem zamienił się w dodatkowy element dochodowy. Z danych GUS wynika, że w 2015 r. ze świadczeń pomocy społecznej skorzystało 1,8 mln osób. Osoby te wchodziły w skład 1,1 mln rodzin, w których łącznie było 2,9 mln osób. Wskaźnik osób korzystających ze świadczeń pomocy społecznej wyniósł w skali kraju 460 osób na 10 tys. ludności (w 2014 r. – 487), a osoby w rodzinach uzyskujących pomoc stanowiły 7,4% ludności Polski (w roku 2014 – 8,0%). W 2015 r. łączna kwota wydatków na realizację zadań pomoc społecznej wyniosła 18 569 mln zł i stanowiła 5,6% ogółu wydatków budżetu⁷⁷. Powody udzielania świadczeń przedstawia wykres 4.

Wykres 4. Liczba rodzin korzystających na podstawie decyzji z pomocy środowiskowej według powodów przyznania tej pomocy [w tys.]⁷⁸

Źródło: Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku, GUS, Warszawa 2016, s. 74.

⁷⁷ Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku, GUS 2016, s. 73, 85

⁷⁸ W przypadku, gdy osoba otrzymała pomoc w formie pieniężnej i niepieniężnej była liczona podwójnie.

W ostatnich latach najczęstszym powodem trudnej sytuacji życiowej w Polsce było ubóstwo rozumiane jako brak dostatecznych środków materialnych dla zaspokojenia potrzeb jednostki, w szczególności w zakresie jedzenia, schronienia, ubrania, transportu oraz podstawowych potrzeb kulturalnych i społecznych. Ponad 694,4 tys., w 2015 r. i 724,3 tys. w roku 2014 rodzin i osób korzystało z tego tytułu, z pomocy ośrodków pomocy społecznej (OPS). Następnym najczęstszym powodem trudnej sytuacji było bezrobocie, którego w 2015 r. doświadczyło 574,7 tys. rodzin i 635,5 tys. w roku poprzednim. Za ubóstwem i bezrobociem kolejne miejsca zajmują inne przyczyny trudnej sytuacji, które powodują konieczność objęcia pomocą (m.in. choroba, niepełnosprawność czy też bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzeniu gospodarstwa domowego). Niemniej jednak, to brak pracy jest istotnym czynnikiem zwiększającym zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem, a brak dochodów powoduje powstawanie niestabilności finansowej gospodarstw domowych.

Pomoc udzielana dotkniętym wykluczeniem społecznym jest wciąż niewystarczająca. Jak wynika z przeprowadzonej w 2014 r. kontroli Najwyższej Izby Kontroli (NIK), w ramach priorytetu „Zapewnienie poprawy warunków życia obywateli w warunkach bieżącej i długookresowej stabilności finansowej państwa”, działania podejmowane przez OPS w Polsce nie zapewniają prawidłowego i skutecznego rozpoznawania i monitorowania sytuacji społecznej osób wymagających objęcia pomocą. W ostatnich latach realizacja zadań pomocy społecznej skupia się na indywidualnej pracy socjalnej, w tym procedurach przyznawania świadczeń pieniężnych w celu łagodzenia codziennych trudności osób i rodzin, nie zaś na identyfikowaniu potrzeb i szukaniu rozwiązań w likwidowaniu ich przyczyn. Na dalszy plan schodzą działania aktywizujące i inkluzyjne wobec osób i rodzin⁷⁹. Stale poszukiwane są nowe formy i sposoby działań, które bardziej skutecznie mogłyby przeciwdziałać zjawisku wykluczenia. W obecnej realizowanym modelu aktywnej pomocy społecznej obserwuje się adaptowanie nowych podejść i rozwiązań problemu inkluzji (m. in. *coaching*, podejście skoncentrowane na rozwiązaniach, partnerstwa lokalne czy programy aktywności lokalnej). Na wprowadzanie innowacji i rozszerzanie działań niebagatelny wpływ ma z pewnością dostęp do środków unijnych.

Innowacyjnym i kompleksowym podejściem do rozwiązania problemu ubóstwa i wykluczenia społecznego jest idea ekonomii społecznej, której nadrzędną funkcją jest przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu. Zasadniczym jej zadaniem jest tworzenie materialnej bazy dla działania organizacji obywatelskich, promowanie alternatywnych form kredytowa-

---

⁷⁹ Działania ośrodków pomocy społecznej w zakresie rozpoznawania i monitorowania sytuacji społecznej. Informacja o wynikach kontroli, NIK, Warszawa 2015, s. 5.

nia, wzmacnianie kapitału społecznego, regeneracja lokalnej przestrzeni publicznej, urzeczywistnianie idei obywatelskości czy wreszcie reformowanie sektora usług publicznych. Łącząc funkcję prorozwojową z rolą społecznego przedsiębiorcy, ekonomia społeczna w krótkim okresie tworzy miejsca pracy, dając oszczędności w wydatkach publicznych, zaś w długim okresie kreuje i spożytkowuje kapitał społeczny⁸⁰. W odróżnieniu od gospodarki wolnorynkowej podmioty funkcjonujące w ramach ekonomii społecznej nastawione są na osiąganie celów społecznych, w szczególności ograniczanie ubóstwa i wykluczenia społecznego⁸¹. W ocenie H. Kaszyńskiego istota tej inicjatywy sprowadza się do „działalności na pograniczu sektora prywatnego i publicznego prowadzonej przez grupę organizacji, w których dominuje prymat celów indywidualnych i społecznych nad kapitałem⁸²”.

Koncepcja ekonomii społecznej przewiduje dwie płaszczyzny działań. Pierwszą jest niedopuszczanie do marginalizacji przez system edukacyjny, ochronę zdrowia, rynek pracy. Druga płaszczyzna to pomoc tym, którzy znaleźli się już w sytuacji skrajnej życiowo. W praktyce oznacza to działalność różnorodnych podmiotów ekonomii społecznej (PES). W dobie kryzysu gospodarczego, ekonomia społeczna stwarza ogromną szansę dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym⁸³. Wśród podmiotów ekonomii społecznej duże znaczenie w Polsce przypisuje się organizacjom pozarządowym. Pole ich działania jest niezmiernie szerokie, zajmują się działaniami z obszaru pomocy społecznej, usług rynku pracy, zatrudnienia czy też aktywizacji zawodowej wykluczonych. Mogą wykorzystywać i łączyć szeroki wachlarz instrumentów aktywizacji zawodowej i społecznej.

Zdaniem H. Sobockiej-Szczapa działające w ramach ekonomii społecznej podmioty mogą przywrócić osobom wykluczonym poczucie uczestnictwa, uświadomić im posiadanie potrzeb wykorzystania uprawnień obywatelskich, a także przygotować do podjęcia odpowiedzialności za własny los poprzez: wprowadzenie na rynek pracy osób, które mają trudności z samodzielnym znalezieniem sobie na nim miejsca; tworzenie nowych miejsc pracy zwłaszcza dla osób zagrożonych społeczną marginalizacją; świad-

---

⁸⁰ J. Hausner, *Ekonomia społeczna, jako kategoria rozwoju*, [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój*, Wydawnictwo Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2009, s. 15.

⁸¹ A. Chłóń-Domińczak, J. Hausner, D. Kwiecińska, A. Pacut, *Polityka społeczna Unii Europejskiej* [w:] D. Rosati (red.), *Europejski Model Społeczny. Doświadczenia i Przyszłość*, PWE, Warszawa 2009, s. 108.

⁸² H. Kaszyński, *Ekonomia społeczna i praca socjalna. Razem czy osobno*, „Ekonomia Społeczna. Teksty” 2007, nr 3, s. 10.

⁸³ A. Cudowska-Sojko, *Ekonomia społeczna a problem ubóstwa w Polsce*, [w:] A. Ejsmont, J. Ruszewski (red.), *Ekonomia społeczna dla rozwoju społeczności lokalnych*, Centrum Aktywności Społecznej PRYZMAT, Suwałki 2013, s. 326.

czenie usług socjalnych dla jednostek i wspólnot lokalnych (zwłaszcza tam, gdzie sektor publiczny i prywatny nie są w stanie zaspokoić potrzeb społecznych); czy integracje grup wykluczonych społecznie z rynkiem pracy⁸⁴.

Podsumowanie

Współczesne wykluczenie społeczne w Polsce niewątpliwie jest problemem złożonym i wielowarstwowym, a jego zrozumienie wymaga społecznej wrażliwości. Jego rozwiązywanie wiąże się z dalszym rozszerzaniem i pogłębianiem różnorodnych form diagnozy z zastosowaniem wielu podejść. Warto podkreślić, że nie jest to zadanie łatwe ani dla rządów poszczególnych krajów, ani też dla osób i instytucji bezpośrednio odpowiedzialnych za przeciwdziałanie temu zjawisku. W tym kontekście, kluczowym wyzwaniem jest przede wszystkim skuteczna i efektywna polityka społeczna, uwzględniająca współpracę na poziomie międzysektorowym i wewnątrzsektorowym. Niezależnie od posiadanych możliwości i środków, synchronizacja i jednokierunkowość w działaniu oraz spójne i przemyślane programy zaradcze, to szansa na poprawę funkcjonowania zagrożonych ekskluzją.

Konkluzją jest postulat większej koncentracji na przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznym jako zjawisku, które powinno zająć szczególne miejsce w działaniach polityk lokalnych, regionalnych, krajowych i międzynarodowych, a zarazem stać się inicjatywą mogącą zdobyć poważny kapitał polityczny. Bezdyskusyjną staje się konieczność prowadzenia dalszej refleksji naukowej i pogłębionych badań nad omawianym zagadnieniem.

---

⁸⁴ H. Sobocka-Szczapa, *Ekonomia społeczna* [w:] E. Kryńska (red.), *Flexicurity w Polsce. Diagnoza i rekomendacje. Raport końcowy z badań*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2009, s. 76, 78.

2 WYBRANE ASPEKTY PSYCHOSPOŁECZNE OSÓB WYKLUCZONYCH SPOŁECZNIE. WYKLUCZENIE SPOŁECZNE W WYBRANYCH TEORIACH SOCJOLOGICZNYCH

Słowa kluczowe: wykluczenie społeczne, stygmat, marginalizacja, ubóstwo, profilaktyka

Społeczne relacje odmienności

Współcześnie w naukach społecznych oraz humanistycznych za aksjomat uchodzi twierdzenie „rzeczywistość jest definiowana społecznie”, wyrażone *explicite* przez P. Bergera i T. Luckmanna¹. Rzeczywistość jest zatem nie tylko strukturą fizyczną i biologiczną, ale także (a może i przede wszystkim), konstruktem społecznym, opartym na zdolności człowieka do symbolizacji. *Homo symbolicus* wyraża swoje odczucia wobec świata i wiedzę na jego temat, za pomocą przede wszystkim języka, rozumianego jako konstrukcja symboliczna. Język zatem, a szerzej symbole tworzą „uniwersum symboliczne” będące „podłożem wszelkich znaczeń zobiektywizowanych społecznie i subiektywnie rzeczywistych”². Rzeczywistość społeczna, aby była akceptowalna i racjonalnie obiektywizowana, musi występować jako wzajemne ze sobą współpracujące i połączone uniwersa symboliczne. Obejmują one, jak piszą Berger i Luckmann, zarówno historię społeczeństwa jak i indywidualne narracje jednostek, zapewniając „porządek w subiektywnym postrzeganiu doświadczenia życiowego”, jak i „osłaniając jednostkę przed ostatecznym strachem, zapewniając ostatecznym strukturom porządku instytucjonalnego ostateczne uprawomocnienie”³.

Uniwersa symboliczne tworzą zatem konstrukcję „baldachim” okrywającą jednostkę, zapewniając spójność społecznej rzeczywistości. Są one konstrukcją gwarantującą, wedle określenia A. Giddensa, „ontologiczne bezpieczeństwo” jednostce, która nie musi się już obawiać tego, co najstraszniejsze – samego świata⁴. Ten ontologiczny, czy mówiąc nieco bardziej dosadnie, egzystencjalny lęk, nie jest określonym strachem przed konkretnym niebezpieczeństwem, ale raczej bliżej nieokreślonym niepokojem oraz

---

¹ P. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, PIW, Warszawa 1983, s. 184.

² *Ibidem*, s.156.

³ *Ibidem*, ss.158-164.

⁴ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, PWN, Warszawa 2001, s. 51.

niepewnością o sposób i funkcjonowanie samych struktur rzeczywistości jako takiej. Jednostka zatem obawia się, czy jej rola i status społeczny są dla niej bezpieczne, czy jej grupa jest dla niej odpowiednia, czy zachowania jakie podejmuje są adekwatne w określonych kontekstach społecznych. Jeśli bowiem tak nie jest, to co może się stać? Takie pytanie, choćby nieświadomie i w sposób niebezpośredni, funkcjonuje w myśleniu podmiotu jako bytu społecznego. Berger i Luckmann wyrażają je w uwadze następującej treści: „Nieustannie grozi nam myśl (myśl *par excellence* obłąkana), że jasna rzeczywistość życia codziennego jest być może jedynie iluzją, która w każdej chwili może zostać połkniętą przez wyjącej zjawy tej innej, ciemnej rzeczywistości”.⁵

Ten nieco poetycki opis doskonale pokazuje ów niewyraźny, ale zawsze obecny lęk przed tym, co nieznanne. Społeczeństwa ani jednostki nie byłyby jednak w stanie funkcjonować w takiej niepewności, gdyby nie możliwość jaką dają uniwersa symboliczne. Otóż umożliwiają one wprowadzenie nie tylko ładu i porządku, ale również pozostawiają miejsce na wprowadzenie obecności i odmienności. Zachowanie jednostek w grupach oraz szerzej, w społeczeństwach, zawsze definiowane było przez opozycje. Podstawowa zasada funkcjonowania jednostki głosiła, że osoba nieprzynależąca do znanej rzeczywistości, jest z definicji kimś obcym i innym. Ta obcość nie była traktowana obojętnie. Spotkanie obcej osoby zawsze wiązało się z szeregiem napięć, a przede wszystkim z analizą własnego zachowania w relacji walki-ucieczki. Jak wskazują antropolodzy, niewielkie społeczności zbieracko-łowieckie, ze swoją dobrze zdefiniowaną strukturą, nie dopuszczały istnienia „obcego” jako elementu obojętnego dla funkcjonowania całej społeczności. Należało zatem taką jednostkę albo zwalczyć, albo od niej uciec. Odmienność jednak, jak się okazuje, nie jest tylko i wyłącznie wynikiem prostego, binarnego podziału rzeczywistości społecznej. Co więcej, okazuje się, że funkcjonuje ona nie tylko jako kategoria definiująca społeczności wedle klasycznego podziału „my-oni”, ale również operuje wewnątrz określonych społeczeństw. Odmienność służy zatem jako czynnik różnicujący społeczności, a szerzej, społeczne postrzeganie i konstruowanie rzeczywistości również w obszarze wewnętrznym. Zatem „obcy” jako ten, który pozostawał gdzieś poza strukturą społeczną, będący przejawem zagrażającej nieobecności racjonalnej struktury społecznej, musiał być w jakiś sposób racjonalizowany. Pozostawienie bowiem niejako „na zewnątrz” owej „wyjącej zjawy innej rzeczywistości”, mogło doprowadzić do nieprzewidzianych skutków, mówiąc językiem współczesnej nauki, do destrukcji społecznych struktur. Berger i Luckmann wskazują na zachowania rytualne i rutynowe, jako te narzędzia społeczne, dzięki którym niepew-

---

⁵ P. Berger, T. Luckmann, *op. cit.*, s.159.

ność, co do pojawiającej się „odmienności”, może być zażegnana. Procedury naprawcze, jak rytuał czy rutyna, pojawiają się, gdy „uniwersum symboliczne staje się problemem”, co ma miejsce właśnie w momencie pojawienia się „obcego”⁶.

Wartym podkreślenia wydaje się fakt, że odmienność, inność czy obcość nie są kategoriami tylko i wyłącznie pejoratywnymi. W swym pierwotnym charakterze, jak wskazują Berger i Luckmann, rzeczywiście odnoszą się one do zachowań czy postaci odmiennych od znanej rzeczywistości społecznej. Jednakże dla konstrukcji zarówno społecznego uniwersum, jak i tożsamości jednostki, ważną rolę odgrywa także „znaczący Inny” lub „znaczący Inni”⁷. Tutaj odmienność jest elementem w niezwykle ciekawy sposób wplecionym w strukturę społeczną. Nie zagraża ona społeczeństwu, lecz co więcej, to właśnie odmienność, rozumiana jako istotna różnica pomiędzy podmiotami, stanowi i umożliwia tworzenie odrębnych tożsamości.

Wydaje się, że współcześnie bardzo często zapomina się o tym znaczeniu odmienności, które jest zdecydowanie pozytywne. Odmienność jest tu bowiem widziana jako pozytywna różnica, wskazująca na otwartość, konwersację, dialog czy w końcu szeroko rozumianą interakcję, jako źródło współtworzenia określonych uniwersów symbolicznych. Odmienność jako element zagrażający strukturze społecznej, nie musi być zatem potraktowany tylko ekskluzywnie lub inkluzywnie, można powiedzieć, że może być również potraktowany komplementarnie. Społeczeństwo opracowało rytuały oraz działania rutynowe, nie tylko w celu wprowadzania i wpisywania odmienności w swoje uniwersum, ale także jego neutralizowania. M. Douglas podaje pięć zachowań społecznych, które mają za zadanie odpowiadać na zagrożenie ze strony odmienności. Poza kontrolą fizyczną czy unikania, wspomina również o „zmniejszeniu dwuznaczności”, które można rozumieć jako próbę wpisania odmienności w ramy rzeczywistości społecznej. Służą do tego wspomniane przez nią techniki społeczne, jak rytualizacja zachowań oraz etykietowanie zagrożenia⁸. Douglas wprowadza kolejny element do rozważań nad odmiennością w społeczeństwie. Już nie tylko symboliczność oraz rytualizacja odmienności są istotne. Tym, co wpisuje obcą obecność w funkcjonujące społeczeństwo jest etykietyzacja oraz stygmatyzacja odmienności. Wszystkie te elementy, rytuał, rutyna, stygmatyzacja czy etykietyzacja, tworzą spektrum pewnych symbolicznych narzędzi, jakie mają do dyspozycji jednostki, grupy czy społeczeństwa, aby przywrócić porządek lub nie dopuścić do jeszcze większego załamania struktury społecznie konstruowanej rzeczywistości. Na przykładzie rozma-

---

⁶ P. Berger, T. Luckmann, *op. cit.*, s.169.

⁷ *Ibidem*, s.230.

⁸ M. Douglas, *Czystość i zmaza*, PIW, Warszawa 2007, ss. 80-81.

itych społecznych odmienności, anomalii czy dewiacji, widać bardzo dobrze, w jaki sposób społeczeństwo narażone na konflikty i niepokoje, radzi sobie z nimi, a także jak pojedyncza jednostka jest w stanie zaradzić tym egzystencjalnym problemom. Wskazane narzędzia są dla jednostki niezwykle istotne i nawet, jeśli nie zdaje sobie do końca sprawy z ich wykorzystania, używa ich w zasadzie cały czas. Rutynowe zachowania nie są przecież niczym innym jak utartym symbolicznym działaniem mającym zapewnić jednostkę o fakcie jej niewzruszonej, a przede wszystkim racjonalnej i zasadnej egzystencji. Jakikolwiek zachowanie zaburzające porządek, jest zatem albo odrzucane albo wpisywane w strukturę codziennego świata. Funkcjonowanie jednostki względem odmiennych kultur, jak uchodźcy czy imigranci, nie polega przecież na niczym innym, jak na wykorzystaniu wszystkich możliwych środków symbolicznych, aby określić (czy raczej dookreślić) tego niepokojącego Innego. Podobnie zachowanie nadużywającego alkoholu ojca, uruchamia w jednostce cały arsenał symbolicznych narzędzi służący do uzyskania stabilnej rzeczywistości, na przykład poprzez przyjęcie określonej roli w patologicznej relacji. Choć te przykłady wydają się odmienne, tak naprawdę, wyrażają ten sam niepokój przed problematyczną strukturą rzeczywistości, anomaliami które muszą zostać opanowane. Obcość czy to jednostek, zachowań, czy sytuacji jest, jak powiedział Georg Simmel, „jednocześnie daleka i bliska” i to właśnie ta ambiwalentność jest jednym z elementów lęku⁹.

Imigrant, przemocowy ojciec, zaniedbująca dziecko matka czy agresywna grupa rówieśnicza, nie są przecież radykalnie ontologicznie Inni. Nie są bytami, które funkcjonują zupełnie poza doświadczeniem, poznaniem, społecznością. Wręcz przeciwnie, lęk powoduje właśnie ich jednoczesna bliskość i oddalenie, takie osoby stają się ambiwalentne, wymykające się nie tylko racjonalnej kategoryzacji, ale także i emocjonalnemu rozpoznaniu. Pojawi się emocjonalny dysonans poznawczy, którego ciągłe napięcie jest minimalizowane wszelkimi możliwymi środkami symbolicznymi. Opanowanie nienormatywnych zachowań wprowadza konieczność zbudowania pewnej nowej struktury społecznej, nowego mechanizmu zasad i zależności, w którym odmiennosc będzie funkcjonowała w sposób znany i dopuszczalny. M. Foucault w swoich pracach pokazał jak taka nowa struktura społeczna się konstytuuje, jednakże w tym miejscu warto zwrócić uwagę na cechę ambiwalentności odmienności¹⁰. Jednostki oraz szerzej społeczeństwo, dopuszczają bowiem simmłowską „jednoczesność” istnienia oraz nieistnienia odmienności w rzeczywistości społecznej. Odmiennosc, okaza-

---

⁹ G. Simmel, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 304.

¹⁰ Zob. M. Mendel, *Spoleczeństwo i rytuał. Heterotopia bezdomności*, Adam Marszałek, Toruń 2012. W tej pracy do analizy zjawiska wykluczenia zostały wykorzystane koncepcje filozoficzne między innymi M. Foucault oraz G. Vattimo.

ła się być przecież niezwykle konkretną formą funkcjonowania i egzystowania sporej rzeszy ludzi. W dużej mierze myśląc o odmienności czy inności do głosu dochodzą wyobrażenia osób wykluczonych i zepchniętych na margines społeczny. Jak słusznie zauważa J. Turowski: „To my stawiamy bariery i dzielimy ludzi na „nas” i „innych” przez nasze postawy. Na postawę tę składają się trzy komponenty: poznawczy, emocjonalny oraz behawioralny. Poznawczy – to wiedza, jaką mamy na temat przedmiotu sprawy; emocjonalny – zawiera uczucia pozytywne lub negatywne względem przedmiotu sprawy; behawioralny – to reagowanie, działanie względem przedmiotu sprawy”¹¹. Bez wątpienia jednostka funkcjonująca w społeczności dokonuje takiego podziału, jednakże powstaje pytanie w jaki sposób on powstaje i czy nie jest to postrzeganie zaburzone. Wydaje się, że już na poziomie poznawczym podmiot konfrontujący się z odmiennością ma zaburzoną percepcję. To bowiem, na co przede wszystkim zwraca się uwagę w tworzeniu kognitywnego katalogu elementów i zdarzeń społecznego świata, to przede wszystkim anomalie, poddawane procesowi stygmatyzacji. Pojęcie to wprowadzone przez E. Goffmana, definiowane jest jako „atrybut dotkliwie dyskredytujący”, zawiera w sobie właśnie ten element kognitywny a jednocześnie zawiera trzy przyczyny dla których „innych” traktuje się gorzej¹².

Goffman stwierdza, że „zasadniczo można wyróżnić trzy rodzaje piętna. Po pierwsze brzydotę cielesną, czyli rozmaite deformacje fizyczne. Po drugie wady charakteru przypisywane słabej woli, nieujarzmionym bądź nienaturalnym namiętnościom, niebezpiecznym lub dogmatycznym przekonaniom oraz nieuczciwości, o których to wadach wnioskuje się na podstawie takich faktów, jak na przykład zaburzenia psychiczne, pobyt w więzieniu, nałogi, alkoholizm, orientacja homoseksualna, bezrobocie, próby samobójcze albo też radykalne zachowania polityczne. Trzecią odmianą piętna są grupowe piętna rasy, narodowości i wyznania, przekazywane z pokolenia na pokolenia i nakładające jednakową skazę na wszystkich członków rodziny”¹³. Przytoczony tu *in extenso* fragment znanej pracy Goffmana, ma na celu pokazanie, iż w samym już swym założeniu, piętno jest pewnym ambiwalentnym określeniem, opisującym nie tylko konkretne odstręczające cechy ale wskazującymi na relację przyczynowo-skutkowe. Jak słusznie wskazuje Goffman „piętno okazuje się więc w istocie szczególnym rodzajem relacji między atrybutem a stereotypem”, a dostrzegalna anomalia pociąga za sobą tworzenie stereotypów jako kategorii poznawczych¹⁴. Już w samej definicji stygmatu podanej przez Goffmana, można

---

¹¹ J. Turowski, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001, s. 44.

¹² E. Goffman, *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, GWP, Gdańsk 2005, s. 33.

¹³ *Ibidem*, s. 34.

¹⁴ *Ibidem*, s. 34.

odnaleźć podstawę przyczyny, dla których określone jednostki i grupy są odrzucane lub przynajmniej odmiennie traktowane. O ile „brzydota cielesna” może być dyskusyjna, jako kategoria estetyczna a nie etyczna, o tyle już punkt drugi i trzeci proponowanej przez Goffmana definicji nie budzą wątpliwości. Funkcjonuje tu odniesienie do starożytnej, rozwiniętej w średniowieczu ale też i wczesnej nowożytności zasady, że cechy charakteru determinują działania podmiotu. Piętno zatem wprowadza kategorię stereotypu jako „jednostronnej, upraszczającej, wyidealizowanej koncepcji na temat własnej zbiorowości (autostereotypy) i równie jednostronnych, upraszczających i negatywnych wizji zbiorowości odmiennych”¹⁵.

Stereotypy dość łatwo przekształcają się także w dużo bardziej negatywie stygmatyzujące uprzedzenia, w których główną rolę poznawczą i stratyfikacyjną rzeczywistości społecznej, odgrywa niechęć i nienawiść. Te elementy szczególnie są widoczne w trzecim aspekcie goffmanowskiego piętna, odnoszącego się do rasy i etniczności jako podstawy stygmatyzacji. Taki rodzaj dookreślania rzeczywistości nie może oczywiście pozostać bez wpływu na stronę afektywną i ekspresyjną. Jednostki nie tylko bowiem definiują poprzez stereotypującą stygmatyzację inne jednostki i grupy, ale wyrażają swoje opinie w określonych zachowaniach emocjonalnych. Ma się tu do czynienia z jednej strony ze zderzeniem przynajmniej dwóch uniwersów symbolicznych, a z drugiej z procesem głośnego, świadomego i wymierzonego w określone jednostki i grupy sprzeciwu. Ten ostatni jest bowiem dużo częstszy niż reakcje negatywne, bowiem nawet jeśli o własnej grupie myślimy stereotypowo, to jej stygmatyzacja jest zdecydowanie pozytywna, ze względu na sam fakt naszego do niej przynależenia. Jak wskazuje P. Sztompka, opozycja „my-oni”, wytworzona w oparciu o stereotypizację kognitywną, szybko przekształca się w tworzenie „tożsamości zbiorowej”, dzięki czemu w rzeczywistości społecznej funkcjonują przynajmniej dwie, antagonistyczne grupy¹⁶.

Jednostki poprzez swoje działanie na poziomie behawioralnym, przystępują do określonych działań i zaczynają funkcjonować w dwóch odrębnych uniwersach symbolicznych. Pierwsze jest „nasze”, a drugie – antagonistyczne – „wasze”. Jednostki podejmują jednocześnie bardzo szybko efektywne działania, aby swoje własne uniwersum skonstruować jak najlepiej i zabezpieczyć przed ewentualnym „atakami symbolicznymi” ze strony wroga. To, co niezwykle interesujące w opisywanej sytuacji, to fakt wciąż jawnie labilnego i dwuznacznego usytuowania się kategorii „inności”, która raz znajduje się po jednej, raz po drugiej stronie antagonizmu grup

---

¹⁵ K. Krawiecka, *Stygmatyzacja osób z niepełnosprawnością intelektualną a rzeczywistość teatralna* [w:] A. Fidelus, (red.), *Od stereotypu do wykluczenia*, UKSW, Warszawa 2014, ss. 23 i nast.

¹⁶ P. Sztompka, *Socjologia*, Znak, Kraków 2002, s. 185.

i jednostek. Dlatego piętno, to właśnie przede wszystkim relacja pomiędzy stereotypowym widzeniem rzeczywistości jako uproszczonej formy a cechami świadczącymi o odmienności, jako o możliwości wskazania i zauważenia drugiej strony, Innego tej relacji. Wydaje się, że społeczeństwo, a szerzej całą kulturę, cechuje właśnie taka labilność perspektyw naznaczania i stygmatyzowania, będąca nadrzędną formą komunikacji i interakcji pomiędzy społecznościami czy też symbolicznymi uniwersami.

Kształtowanie się i funkcjonowanie stygmatów społecznych i marginalizacji

Stygmaty społeczne i marginalizacja kształtują się w społeczeństwie poprzez wskazanie określonych grup „innych”, którzy są stygmatyzowani oraz stereotypizowani w określony sposób. Należy tu także pamiętać, iż istnienie takich grup zasadniczo nie wyklucza ich ze społeczeństwa. Mogą one funkcjonować w społeczności, a jednocześnie uniwersa symboliczne mogą być w konflikcie i tylko niewielka część może być wspólna.

W przypadku tego rodzaju grup, najczęściej mówi się o nieco innym rozumieniu zależności stereotypu i stygmatu. Jak piszą M. Biernat i J. Dovidto, stereotypy są „reakcją, która zakłada, że ludzi noszących jakieś piętno charakteryzuje określony zespół cech”, a stąd już niedaleko aby uznać stereotyp za narzędzie poznawcze i używać jako „kategoryzacji społecznej pociągającej za sobą redukcję jednych informacji i artykulację innych”¹⁷. Pojawia się zatem nie tylko podział na „my” i „oni”, ale przede wszystkim na „lepsi” i „gorsi”. W ten sposób, można opisać społeczne rozpoznanie określonej grupy ludzi jako osób traktowanych odmiennie, inaczej a przede wszystkim gorzej, od pozostałej reszty społeczeństwa. Jakkolwiek Z. Galor pisze, iż „nie każde wykluczenie prowadzi na margines społeczny”, to jednak nie da się oprzeć wrażeniu, podtrzymywanemu choćby przez przekazy medialne, że osoby stygmatyzowane, funkcjonujące poza grupą i społeczeństwem, to właśnie „ci gorsi”, ludzie, których życie – jak powiedział Z. Bauman – jest „na przemiał”¹⁸. Są to, lub wydają się to być, jednostki i grupy, dla których stygmatyzacja i stereotypizacja są szczególnie bolesne i widoczne, na co zwraca również uwagę B. Matyjas wskazując, że „dzieci ze wsi określa się (...) jako „gorsze” czy „dzieci gorszych szans”¹⁹. Są to bo-

---

¹⁷ M. Biernat, J. Dovidto, *Piętno i stereotypy* [w:] T. Heatherton (red.), *Společna psychologia piętna*, PWN, Warszawa 2008, ss. 96-97.

¹⁸ Z. Galor, *Nowa alienacja: kiedy wykluczeni stają się zmarginalizowani?* [w:] A. Kłonkowska, M. Szuc, (red.), *Společnie wykluczeni*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013, s. 28.

¹⁹ B. Matyjas, *Polityka społeczna i praca socjalna wobec rodziców i ich dzieci zagrożonych*

wiem jednostki i grupy zepchnięte na margines społeczny, będące marginalizowane w swych szansach, prawach i obowiązkach i nie traktowani jako pełnoprawni członkowie społeczeństwa lub grupy w której funkcjonują. „Marginalizacja” – jak piszą A. Radziewicz-Winnicki oraz I. Radziewicz-Winnicki – „to tyle co odrzucenie” oraz „uwidaczniający się brak uczestnictwa jednostek bądź grup społecznych w podstawowych instytucjach określonego porządku społecznego”²⁰. Nie jest to jednak tylko wynik prostego stygmatyzowania, bowiem marginalizacja i piętno, jak podkreśla Goffman, są od siebie zależne. Marginalizacja jako proces społeczny, wymusza na określonych jednostkach i grupach odsunięcie od zajmowanych społecznych ról i pozycji i zajęcie innych, właśnie osób zmarginalizowanych, odmiennych. Jednocześnie jest to proces, na który wpływają zarówno urbanizacja, globalizacja, informatyzacja czy liberalizacja społeczeństwa. U. Beck wyraźnie wskazuje, że współczesne społeczeństwa, określane przez niego jako „społeczeństwa ryzyka”, będą generowały dużą liczbę zmarginalizowanych osób, na skutek braku umiejętności radzenia sobie przez nie w sytuacjach stresu i niepewności. W wielu przypadkach osoby zmarginalizowane wykazują się właśnie takimi cechami, jak niska odporność na stres czy bezradność wobec nowych, szybko zmieniających się warunków społecznych.

Pojęcie stresu wydaje się być dobrze znane osobom funkcjonującym we współczesnych społeczeństwach, warto jedna poczynić kilka uwag na temat bezradności jako przyczynie opisywanych zachowań. Pojęcie to można rozpatrywać zarówno jako kwestię indywidualną, jak i społeczną. K. Krawiecka pisze, że w tym pierwszym podejściu można mówić o „wyuczonej bezradności” widocznej doskonale w rodzinach, w których na przykład bezrobocie jest stanem permanentnym. Ta sama autorka zauważa, iż wyuczona bezradność „jest efektem sytuacji, w której człowiek nie ma kontroli nad wzmocnieniami, co w rezultacie doprowadza do upośledzenia uczenia się w nowej sytuacji (...).Człowiek będący w takiej sytuacji jest przekonany, że osiągnięty przez niego rezultat nie zależy od podejmowanych działań”²¹. Tym samym, osoby zmarginalizowane tracą jedną z najważniejszych funkcji tożsamości, mianowicie sprawstwo. Są one elementem grupy, jednakże stopniowo bądź nagle tracą możliwość wpływania na

---

wykluczeniem (na przykładzie środowiska wiejskiego) [w:] K. Marzec-Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska (red.), *Praca socjalna i polityka społeczna – obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz, s. 193.

²⁰ A. Radziewicz-Winnicki, I. Radziewicz-Winnicki, *Pojęcie marginalizacji wykluczenia w naukach społecznych (vademecum wiedzy ogólnej przydatnej w działalności pedagoga społecznego)* [w:] A. Nowak, (red.), *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*, Wydawnictwo ŚWSZ, Katowice 2005, ss.11-13.

²¹ K. Krawiecka, *op. cit.*, s. 43.

swój los, stają się bezradne w określonej sytuacji. Goffman w swojej definicji piętna wskazywał, że cechy charakteru mogą być przyczynami właśnie takich, określanych jako patologiczne, zachowań, w których jednostka pozbawiona jest sprawstwa. Przyczyny mogą być doraźne i nagłe, jak ostre traumy spowodowane na przykład śmiercią bliskiej osoby lub też stopniowo narastać, jak choroba alkoholowa. Warto zwrócić uwagę, że również kwestie rasowe i etniczne obniżają sprawstwo osób i grup społecznych. Klasycznymi, historycznymi przykładami są brak prawa do głosowania przez afroamerykańskie społeczności lub zakaz wyznawania określonej religii. Jednostki cechujące się bezradnością, jak pisze Krawiecka, posiadają deficyty które, obejmują: „deficyty poznawcze charakteryzujące się *nadmiernym generalizowaniem, brakiem wpływu na nowe sytuacje, trudnościami w znalezieniu zasady, od której zależy trafne rozwiązanie zadania*, następnie *deficyty motywacyjne* przejawiające się w *obniżaniu motywacji, braku spontanicznych zachowań*” oraz „*deficyty emocjonalne – uczucia związane ze stanem depresji*”²².

Deficyty w tych elementach tożsamości, prowadzą jednak nie do określania rzeczywistości, ale raczej do poddania się jej jako bierny zmarginalizowany osobnik. Można jednak zwrócić uwagę, iż podobieństwo to wskazywać może, że tworzenie stereotypów jest pewnym symptomem cechującym bezradność, bowiem wynikać może właśnie z braku aktywnego, świadomego i adekwatnego rozwiązywania problemów. W zamian za to, osoba zaczyna funkcjonować jako społecznie bezradna, będąca podaną wielu wpływających na nią zdarzeń i kontekstów. Tym samym, staje się ona elementem „tłumu”, o jakim pisali G. Le Bon czy G. Tarde. Nie mogąc bowiem uporać się z żadnym zadaniem, staje się zależna od innych nie tylko w kwestiach materialnych, ale również kognitywnych i szerzej, egzystencjalnych. Z perspektywy grupy społecznej, wyuczona bezradność uniemożliwia samodzielne funkcjonowanie w niej i podkreśla całkowite poleganie na różnorodnych formach pomocy społecznej. Formy takiej pomocy są zresztą pewną cechą rozwijających się formacji kapitalistycznych. Osoby zmarginalizowane są zatem tymi, dla których współczesna rzeczywistość społeczna rozwija się zbyt szybko, wymaga zbyt dużo i przede wszystkim, nie daje możliwości spokojnego rozważenia i wyboru określonych dróg rozwoju i działania. Takie zmarginalizowane jednostki są tymi, dla których w zasadzie każda podejmowana decyzja wiąże się z dużym ryzykiem. Pojawia się tu jednak pewien paradoks, na który warto zwrócić uwagę. Osoby zmarginalizowane i *ex definitione* mające żyć na marginesach społeczeństwa, są często w samym jego centrum. Gdy, dla przykładu, przyjrzymy się chorobie alkoholowej okaże się, że tak naprawdę jest to jeden z centralnych proble-

---

²² K. Krawiecka, *op. cit.*, s. 43.

mów współczesnych społeczeństw, a alkoholicy znajdują się w każdej istotnej grupie społecznej. Podobnie grupa zmarginalizowana, nieuczestnicząca w większości instytucji społecznych, to seniorzy lub niepełnosprawni, podczas gdy stanowią oni istotną grupę społeczną. Mamy tu zatem do czynienia z klasycznym podejściem panującym w socjologii mówiącym, iż mniejszość społeczna może być większością społeczną. Kwestiami bowiem istotnymi dla funkcjonowania w społeczeństwie, nie jest ilość podmiotów o określonych cechach wspólnych, ale dostęp tej grupy do zasobów kapitału, treści, zasobów czy dóbr dystrybuowanych społecznie. „Można zatem stwierdzić” – piszą A. i R. Radziewicz-Winnicki – „że marginalizacja społeczna to proces powstawania (wyłaniania się) pewnych (marginalnych) grup społecznych, a także wchodzenie (przeistaczanie się) poszczególnych jednostek i grup na istniejący już (peryferyjny) margines społeczny. W samym pojęciu marginalizacja daje się dostrzec proces niewychodzenia z tzw. obszaru marginesu społecznego wielu osobników. Równocześnie można zaobserwować sytuacje, w których dystans dzielący grupę czy jednostkę zmarginalizowaną od grupy stanowiącej dla niej określoną płaszczyznę odniesienia będzie się stale powiększać.

Coraz częściej w obszarze prowadzonych badań i analiz pojawiają się terminy marginalizacja, marginalność czy ekskluzja (wykluczenie)”²³. Badacze zwracają uwagę na fakt tworzenia się ciągle powiększającej się różnicy w dostępie, wytwarzaniu i konsumowaniu dóbr przez określone grupy społeczne, w tym wypadku „społeczeństwo” i „grupy marginalizowane”, co powoduje wyraźne rozwarstwienie społeczeństwa na „lepszych” i „gorszych”, „zaradnych” i „bezaradnych” a nawet „normalnych” i „dewiantów”. Kolejny ważny aspekt to podkreślenie niemożliwości wyjścia z przestrzeni marginalnej. Okazuje się, że istnieje możliwość aby jednostki, nawet te marginalizowane ale traktowane jak socjologiczna mniejszość, stały się mniejszością faktyczną, przynależną zupełnie innej warstwie społecznej, tej „gorszej” kaście. Sytuacje takie jak bezdomność, uzależnienia, bezrobocie, niepełnosprawność, odmienność seksualna czy rasowa, mogą zatem do-prowadzić do faktycznego wyrzucenia na margines dużej grupy społecznej.

Psychospołeczne czynniki wykluczenia społecznego

Pojęcie wykluczenia społecznego definiowane jest jako „sytuacja, w której ludzie mają ograniczony dostęp do praw, zasobów i możliwości, na ogół dostępnych innym członkom społeczeństwa, w którym zamieszkują” i jako

---

²³ A. Radziewicz-Winnicki, I. Radziewicz-Winnicki, *op. cit.*, s.14.

takie, wskazuje na istotne cechy relacji pomiędzy strukturą społeczną a jednostką oraz grupą²⁴. W teorii Giddensa zależność taką dobrze oddaje pojęcie „strukturacji”, podkreślające właśnie taką zależność i wzajemny wpływ pomiędzy głównymi aktorami społecznej rzeczywistości²⁵. Wykluczenie społeczne jednak, jest terminem określającym przede wszystkim bardzo konkretne elementy, zasoby, treści a także wartości, z których określona jednostka lub grupa są wykluczone. W takiej sytuacji mogą znaleźć się osoby nie posiadające: określonych przez społeczeństwo (i wymaganych do sprawnego w nim funkcjonowania) kompetencji osobistych, życiowych; odpowiedniego statusu materialnego lub takie, które taki status straciły (w wyniku zdarzeń losowych, traum, stygmatyzacji społecznej czy marginalizacji). Elementy te są współzależne i silnie skorelowane z zachowaniami aspołecznymi wynikającymi z zaburzeń osobowości, przewlekłych chorób i uzależnień, traumami okresu dzieciństwa czy nieodpowiednim środowiskiem socjalizacyjnym. A. Fidelus wymieniając elementy mogące być przyczynami wykluczenia społecznego, choć traktowanymi bardzo ogólnie, wskazują na: problemy biologiczne, rynkowe oraz kulturowe²⁶. Pierwszy z nich odnosi się do szeroko rozumianych kwestii zdrowia i choroby, ale także do ogólnego dobrostanu psychofizycznego jednostek. Zdecydowanie można powiedzieć, iż element ten wskazuje raczej na kondycję jednostki jako takiej, natomiast dopiero wtórnie jest on wykorzystywany do tworzenia grupy osób społecznie wykluczonych, jakimi mogą być osoby starsze czy niepełnoprawne. Również dzieci i kobiety we współczesnym patriarchalnym społeczeństwie traktowane są jako osoby niepełnoprawne. Dzieciństwo traktowane jest przynajmniej od nowożytności za wytwór kulturowy, samo zaś dziecko jest w zasadzie jednostką w pewnym sensie ubezwłasnowolnioną, choć nie nosi to oczywiście znamion patologicznych, a wynika z przyczyn biologicznych. Podobnie kobiety można uznać w tym przypadku za jednostki wykluczone, które właśnie ze względu na swe cechy biologiczne, jak macierzyństwo, ciąża, poród, okres połogu, miesiączkowania a nawet wahania hormonalne, mogą być przez społeczeństwo traktowane protekcjonalnie. Wykluczenie ich, odbywa się w dużej mierze w drugim wskazanym obszarze, to jest przestrzeni rynkowej i ekonomicznej, jednakże ma swoje korzenie w biologicznym modelu postrzegania kobiety.

---

²⁴ A. Wilczyńska, *Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, s. 14.

²⁵ A. Gidens, *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Zysk i S-ka, Poznań 2003, s. 63.

²⁶ A. Fidelus, *Działania insercyjne wobec osób wykluczonych i marginalizowanych społecznie* [w:] A. Fidelus, *Oblicza wykluczenia i marginalizacji społecznej*, UKSW, Warszawa 2011, s. 82.

Kwestie ekonomii, rynków, dostępu do dóbr, ich wytwarzania i konsumowania są chyba najbardziej jaskrawym przykładem wykluczenia. Wydaje się, iż w zasadzie każda jednostka ludzka i grupa społeczna może zostać z takiej przestrzeni wykluczona. Dominującymi i decydującymi o wykluczeniu społecznym cechami są tu przede wszystkim takie czynniki, jak wykształcenie, zarobki, rodzaj kwalifikacji zawodowych a także dostępność na rynku pracy (jak w przypadku kobiet) oraz siła nabywczą wynikająca z posiadanego kapitału (jak w przypadku osób bezrobotnych i ubogich). Najbardziej skomplikowany wydaje się element trzeci, mianowicie kwestie kulturowe. Mieszczą się tu bowiem, jak podkreśla Fidelus²⁷, zarówno indywidulane osoby doświadczające różnorodnych „problemów życiowych”, jak depresja czy deficyty emocjonalne opisywane przez Krawiecką²⁸, a także jednostki i całe grupy o odmiennej etniczności, religijności czy przekonaniach. W tym wypadku, dominacja grupy wykluczającej nad wykluczaną nie odnosi się do konkretnych dóbr materialnych, ale mieści się w sferze uniwersów symbolicznych i dotyczy abstrakcyjnych kwestii ideologii, przekonań i wierzeń. Określony kolor skóry, będący w danym społeczeństwie wskaźnikiem odmienności, a co za tym idzie wykluczenia społecznego, nie jest przecież tylko i wyłącznie cechą czysto biologiczną. Konotuje on mocno określone stereotypy i stygmaty, dzięki którym może powstać kultura wykluczania.

O wykluczeniu społecznym najczęściej mówi się jako o konsekwencji zjawisk *stricte* anormatywnych z punktu widzenia społecznego. Rację ma M. Jarosz, umieszczając zjawisko wykluczenie społeczne w nieco szerszym kontekście i pisząc, że jedną z głównych przyczyn jest „miejsce w strukturze społecznej, przeszłe doświadczenia życiowe, oczekiwania oraz polityka władzy”²⁹. Innymi słowy, mówiąc o wykluczeniu, dotyka się kwestii pewnej koncepcji tożsamości jednostki, która została zsocjalizowana, a więc wdrożona w życie społeczne w niewłaściwy sposób, lub która podczas procesu swojego rozwoju doznała negatywnych środowiskowych zaburzeń. W konsekwencji, jej zdolności i możliwości w stosunku do celów jakie stawia przed nią społeczeństwo zostały zaburzone, a ich zdobycie często uniemożliwione. Danecka wskazuje, iż istotą rolę w tym procesie odgrywa zjawisko deprywacji społecznej opisane przez P. Townsenda, w którym jednostki z jednej strony mogą nie posiadać środków materialnych jednakże, co wydaje się być ważniejsze jako przyczyna procesu wykluczenia, „mogą nie mieć dostępu do normalnych w społeczeństwie zwy-

---

²⁷ A. Fidelus, *op. cit.*, s. 82.

²⁸ K. Krawiecka, *op. cit.*

²⁹ M. Jarosz, (red.) *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008, s.8.

czajów, aktywności i związków”³⁰. Źródła tego procesu opisał już E. Durkheim, wskazując na silną zależność pomiędzy właściwym podziałem pracy, a co za tym idzie, także redystrybucją dóbr oraz opartą na zasadach „spójności i reguł” strukturze społecznej³¹. Konsekwencje braku takiej spójnej struktury społecznej prowadzą, zdaniem Durkheima, do stanu anomii społecznej, którą można rozumieć jako brak „istnienia (...) grupy zdolnej do utworzenia systemu norm”³². Traktując anomię wręcz jako „chorobę” społeczeństw, pisze on „jeżeli (...) podział pracy nie wytwarza solidarności, to dzieje się tak dlatego, że stosunki między organami nie są regulowane, że są w stanie anomii”, a jednocześnie podkreśla, iż „stan anomii nie wystąpi tam, gdzie organy solidarne pozostają w dostatecznym i długotrwałym kontrakcie (...) ponieważ sąsiadują ze sobą, bez trudu uświadamiają sobie w każdych okolicznościach, że są sobie nawzajem potrzebne i w związku z tym mają żywe i ciągłe poczucie wzajemnej zależności”³³. Wskazania Durkheima podkreślają racjonalny i współzależny, mówiąc językiem współczesnym, zrównoważony rozwój społeczny, w ramach którego wszystkie elementy są od siebie pozytywnie zależne, to jest prowadzą do rozwoju, stabilności oraz właściwej dystrybucji dóbr i przestrzeni społecznych.

Wydaje się zasadne wykorzystanie pojęcia anomii, jako jednej z przyczyn powstania zjawiska wykluczenia społecznego. Jednocześnie należy wskazać na rozwinięcie tej koncepcji lub jej modyfikację przez R. Merton, nie tylko wskazującego na anomiczne cechy społeczeństw współczesnych, ale także proponującego strategię radzenia sobie z takim stanem. Traktując wciąż jako nadrzędną zależność i współgranie celów i środków kulturowych dla właściwego rozwoju społeczeństwa i jednostki Merton, podobnie jak Durkheim wskazuje, iż naruszenie tej zależności prowadzi do chaosu normatywnego i tożsamościowego. „Zachowania dewiacyjne”, pisze Merton, „występują na szeroką skalę wtedy, kiedy system wartości kulturowych wynosi faktycznie ponad wszystko inne pewne wspólne cele sukcesu dla całego społeczeństwa, podczas gdy struktura społeczna rygorystycznie ogranicza albo całkowicie zamyka dostęp do uznanych sposobów osiągnięcia tych celów znacznej części tego społeczeństwa”³⁴. Takie właśnie zachowania dewiacyjne, odpowiadające *de facto* stanom anomicznym, można obserwować współcześnie w społeczeństwie polskim, w którym znaczna część jednostek nie ma możliwości realizowania wskazanych przez strukturę społeczną sposobów życia. Zachowania dewiacyjne – jak twierdzi Mer-

---

³⁰ M. Danecka, *Partycypacja wykluczonych. Wezwanie dla polityki społecznej*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2014, s. 19.

³¹ E. Durkheim, *O podziale pracy społecznej*, PWN, Warszawa, ss. 8-9.

³² *Ibidem*, s.9.

³³ *Ibidem*, s. 456.

³⁴ R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 1982, s. 210.

ton – dotyczą przede wszystkim „członków warstw niższych”, gdyż „wyspecjalizowane obszary występku i zbrodni stanowią „normalną” reakcję na sytuację, w której przyswojona została kulturowa wartość finansowego sukcesu, lecz dostęp do tradycyjnych, usankcjonowanych środków osiągnięcia sukcesu jest niewielki”³⁵.

W takich wypadkach pojawiają się znane z teorii H. Beckera czy E. Sutherlanda, procesy wtórnej socjalizacji do zachowań dewiacyjnych³⁶. Osoby podejmujące się takich działań, są zatem automatycznie stygmatyzowane i wykluczane ze społeczeństwa, odmawiającego im dostępu nie tylko do zasobów i celów, ale wręcz do sposobów ich zaspokajania zgodnego z normami. Przywodzi to na myśl koncepcję naznaczenia E. Lemerta, wskazującego nieco inaczej niż Goffman, iż to nie sam akt posiadania piętna, ale wtórny proces nadawania stygmatu czy etykiety przez społeczeństwo, już po dokonanych czynach dewiacyjnych, prowadzi do tworzenia jednostki wykluczonej społecznie³⁷. Ten samoregulujący się proces społeczny wzmacnia się, gdy cele kulturowe i dobra społeczne są wytwarzane sztucznie, przy pomocy aparatu medialnego lub kreowania fikcyjnych potrzeb konsumenckich. Jednostka pozostawiona jest w dużej mierze samej sobie, często grupa środowiskowa, jak rodzina, szkoła czy rówieśnicy, również uwikłani są w tę strukturę anomiczną, co prowadzi do błędnego koła i pogłębiania się wykluczenia społecznego. Mertonowskie strategie, jak bunt czy innowacja wydają się występować rzadziej niż wycofanie, rytualizm czy konformizm³⁸. Dewiacja i anomia definiowane jako „załamanie zdarzające się w strukturze kulturowej, występujące zwłaszcza wtedy, kiedy istnieje silna rozbieżność pomiędzy normami i celami kulturowymi a społecznie ustrukturyzowanymi możliwościami działania członków grupy zgodnie z tymi normami” i gdzie „wartości kulturowe mogą się przyczyniać do wywoływania zachowań sprzecznych z tym, do czego same zobowiązują”, wymuszone są nie tyle przez „cechy jednostek” ale, jak już podkreślał Durkheim, przez „względny zanik norm w społeczeństwie czy grupie (...) dotyczący właściwości struktury społecznej”³⁹.

Niemniej, to właśnie jednostki ponoszą społeczne i psychologiczne konsekwencje takich załamania struktur społecznych. Frustracja, agresja czy bunt, oparte są według Mertona, na „resentymencie” definiowanym przez trzy ważne cechy: rozproszoną nienawiść, brak możliwości aktywnego wyrażania swoich emocji względem dominującej grupy lub struktury społecz-

---

³⁵ R. Merton, *op. cit.*, s. 208.

³⁶ Zob. np. A. Siemaszko, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, PWN, Warszawa 1993.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ R. Merton, *op. cit.*, s. 203 i nast.

³⁹ *Ibidem*, ss. 224-225.

nej i wreszcie permanentny stan „bezsilnej wrogości”⁴⁰. Wydaje się zasadnym twierdzenie, że właśnie ta formacja, jaką jest resentment, można nawet powiedzieć społeczny resentment, powoduje nie tyle działania, ale raczej zmusza do zachowań pasywnych.

Osoby wykluczone czy będą to jednostki bezrobotne, przewlekłe chore, funkcjonujące w rodzinach przemocowych, czy osoby starsze, przybierają głównie role pasywnych podmiotów, o dużym stopniu submisywności. Przyczyny strukturalne i niezależne od nich, przekładają się na dysfunkcje w sferze psychospołecznej, polegające na trwaniu w toksycznych związkach, rytualnych zachowaniach religijnych czy politycznych, braku zaangażowania w działania mające na celu zmianę swojego losu, wycofanie się z przestrzeni i zachowań, nad którymi odczuwają one brak kontroli sprawczości, konformistyczne, wręcz oportunistyczne funkcjonowanie czy często po prostu wegetowanie. Merton, posługując się klasyfikacją Leo Sro-la wskazuje również na takie efekty wymieniając cechy „skali anomii”. Złożona z pięciu elementów dotyczy ona: przekonaniu jednostek, co do obojętności osób decyzyjnych i instytucji społecznych, uznaniu że społeczeństwo jest bytem anomicznym i chaotycznym i wszelkie działania są z góry skazane na porażkę, brak wiary w możliwość realizacji własnych celów życiowych, „poczucie bezsensu” oraz, co wydaje się niezwykle istotne, brak wiary w chęć i możliwość uzyskania pomocy od przyjaciół lub rodziny⁴¹.

Wszystkie te elementy, składają się zatem na obraz wysoce niestabilnego środowiska społecznego, w którym jednostki i grupy zmuszone są jako uczestnicy podejmować niestandardowe decyzje dotyczące nie tylko swojego życia zawodowego, ale także odnoszące się do sytuacji kształtowania własnej tożsamości oraz funkcjonowania w różnorodnych przestrzeniach społecznych, jak rodzina, szkoła, zakład pracy a nawet państwo jako nadrzędna całość. Ograniczenie lub pozbawienie możliwości uczestnictwa w społeczeństwie, ma za swe przyczyny niezależne od jednostki funkcjonowanie struktury społecznej wraz z jej napięciami, konfliktami i antagonizmami w sferze gospodarczo-politycznej, jak i w wynikających z nich zachowaniach jednostki. Warte uwagi jest podkreślenie, iż nawet przyczyny wykluczenia społecznego lub procesów doń zmierzających, jak stygmatyzacja czy marginalizacja, mające swe prymarne przyczyny w cechach indywidualnych i biologicznych jednostki, mają swe przełożenie na zachowanie całej struktury społecznej. Niepełnosprawność, starość, choroby przewlekłe, a nawet sieroctwo, zaniedbania czy przemoc w rodzinie jako cechy związane bezpośrednio ze stanem indywidualnym jednostki, są w zależności strukturyzującej (w sensie Giddensa) wzajemne relacje pomi-

---

⁴⁰ R. Merton, *op. cit.*, s 218.

⁴¹ *Ibidem*, s. 227.

ędzy społeczeństwem a jego jednostkami. Osoby niepełnosprawne od urodzenia, jako niezdolne do samodzielnego działania i funkcjonowania, muszą bowiem liczyć na opiekę instytucjonalną lub w najgorszym razie tylko na opiekę rodziny i bliskich. Funkcjonowanie takiej jednostki jest szczególnie trudne, zwłaszcza we współczesnym społeczeństwie polskim. Przy dokonywaniu nieustanych reform przez kolejne rządy, sytuacja osób niepełnoprawnych nie pozwala na samodzielne decydowanie o sobie, wzmagają się frustracja i zniechęcenie, prowadzące do zachowań, w których dominuje wycofanie i konformizm. Jednocześnie w takich i podobnych, jednostkach i grupach następuje eskalacja resentymentu, na skutek nieudolnych prób niesienia pomocy przez instytucje. Niechęć ta nie może być bezpośrednio wyrażona. Narastająca frustracja powoduje napięcia, również w najmniejszych społecznych grupach, jakimi są rodzina czy grupy rówieśnicze. Bowiem także i osoby składające się na te grupy, borykają się często ze swoimi problemami, takimi jak bezrobocie czy stres, które choć odczuwalne indywidualnie, są przecież pochodną napięć ogólnospołecznych.

Zachowania dewiacyjne, które pojawiają się w sytuacjach anomicznych, są jak już zostało wspomniane, niezwykle mocno odczuwalne w przypadku osób o niskim statusie społecznym, gdzie możliwość nie tylko realizacji, ale także wyartykułowania swych potrzeb jest najmniejsza. Nie należy zjawisk wykluczenia społecznego sprowadzać tylko do „ludzi z marginesu” i rodzin patologicznych. Ubóstwo czy przemoc w rodzinie są problemami dotyczącymi szerokie kręgi społeczne. W grupach o wyższym statusie społecznym, gdzie ma się do czynienia z osobami aktywnymi zawodowo, wykształconymi oraz posiadającymi dostęp do dóbr społecznych, z pewnością trudniej mówić o wykluczeniu społecznym *en general*, choć można wspomnieć, na przykład, o zjawisku „prekariatu”. Jednakże wydaje się, iż nie sposób pominąć także i tych problemów, podkreślając przede wszystkim inne strategie wykorzystywane do umniejszania takich zachowań. Nierzadkim zjawiskiem jest przemoc utajona, ukrywana przed innymi członkami rodziny. W jej wyniku pojawiają się stany lękowe, zaburzenia osobowości, samobójstwa czy stany depresyjne będące efektem tłumionych napięć.

Grupy o wyższym statusie społecznym mogą spożywać większe ilości leków, przede wszystkim psychotropowych, ale także ogólnodostępnych leków uspokajających, co w zasadzie można porównać do narkotyzowania się lub alkoholizowania w grupach o niższym statusie społecznym. Również i w „wyższych klasach” społecznych można dostrzec rozluźnianie się więzi społecznych oraz spadek zaufania do członków własnej rodziny. Osoby niepełnosprawne lub starsze bardzo często oddawane są do domów opieki, co opiekunowie tłumaczą nadmiarem pracy, stresem, niemożnością zapewnienia określonych potrzeb. Pomimo faktu, iż za taką instytucjonal-

ną, przede wszystkim prywatną opiekę, należy zapłacić, celem jest z reguły odseparowanie dewiacyjnej jednostki i pozbycie się „problemu”. Wzrost dewiacyjnych zachowań wśród młodzieży pochodzącej z „dobrych domów”, współcześnie wyrażany przede wszystkim w zachowaniach obecnych w mediach społecznościowych lub przy ich użyciu, również należy traktować jako wyraz alienacji jednostek z ich podstawowych środowisk wychowawczych i może to być ekwiwalent klasycznych działań przemocowych młodzieży pochodzącej z grup o niższym statusie, z rodzin patologicznych.

Doniesienia medialne, bardzo często utrzymane w tonie „sensacji”, opisują także dewiacyjne zachowania osób o najwyższym kapitale społecznym, ekonomicznym i finansowym, jak alkoholizm, narkomania, prostytutka, przemoc, pedofilia czy molestowanie seksualne. Grupy te również stają się w pewien sposób wyalienowane, wykluczone z życia społecznego. Odbywa się to, co warto podkreślić, w dość dwuznaczny sposób. Rzecz może dotyczyć faktu, iż nadmiar możliwości prowadzi w efekcie do całkowitej utraty intymności, tożsamość takich osób rzeczywiście może być tożsamością iluzoryczną, a granica pomiędzy obrazem wykreowanym i podtrzymywany przez aparat medialny staje się zupełnie zatarta. Wobec powyższego, wykluczenie społeczne może być obserwowane w całym społeczeństwie, tj. w różnych strukturach społecznych.

Procesy wykluczenia społecznego wybranych jednostek i grup

Wśród podstawowych wymiarów wykluczenia społecznego A. Fidelus wymienia m.in.: bezrobocie i niepełnosprawność jako wyłączające zachowania z podejmowania aktywności zawodowej, ubóstwo jako wymiar wykluczający z udziału w konsumpcji oraz korzystania z dóbr, samotność rozumianą jako wykluczenie ze społeczności oraz marginalizacje kulturową oraz polityczną, wykluczającą jednostki i grupy z „mechanizmów wpływu i władzy”⁴².

Podjmując krótką charakterystykę tych problemów w perspektywie dotychczasowych rozważań, warto dodać do nich kilka innych ważnych zjawisk, jak: alkoholizm i narkomanię, starość, niepełnosprawność. Są to tylko i wyłącznie przykładowe propozycje. Zjawisko wykluczenia dotyczy w oczywisty sposób szerszej skali problemów, jak: kwestie rasowe, seksualne, etniczne czy zachowania agresywne, przestępcze a także współczesne wykluczenie informacyjne czy edukacyjne. Większość grup wykluczonych wykazuje podobne cechy. Z reguły bowiem można mieć do czy-

---

⁴² A. Fidelus, *Działania insercyjne*, op. cit., s. 82.

nienia z osobami pochodzącymi ze środowisk określanych jako patologiczne, o niskiej samoocenie, dużych deficytach emocjonalnych lub problemach psychofizycznych, niemogących odnaleźć się w szerszej rzeczywistości społecznej. Nie jest to jednak regułą. Jak już wspomniano – osoby o wysokim statusie społecznym, również mogą znaleźć się w pozycji jednostek wykluczonych. Czynnikiem psychofizycznym i socjalizacyjnym, takimi jak opisują teorie Mertona, Sutherlanda czy Lemerta, nie sposób jednak całkowicie wytłumaczyć alienacji szerokich kręgów społeczeństwa z dostępu do określonych dóbr.

Jedną z przyczyn wykluczenia społecznego jest bezrobocie. Sytuacja, w której podmioty pozbawione są pracy, rozumianej jako czynnik określający i definiujący tożsamość oraz zapewniającej odpowiednie dochody, pozwalające na utrzymanie własne oraz rodziny, stanowi ważny etap destrukcji dalszych działań społecznych. Niewątpliwie można wskazać, iż na przykład choroba alkoholowa czy niepełnosprawność, będą pierwotną przyczyną wykluczenia jednostki z rynku pracy, jednakże można również założyć (jak ma to miejsce w różnorodnych programach pomocowych i profilaktycznych), że narzędziem pomocowym w wychodzeniu z nałogu lub swoistym dowartościowaniem osoby niepełnosprawnej, będzie właśnie zapewnienie jej stabilnej sytuacji na rynku pracy. Rynek pracy jest jednak specyficzną przestrzenią działalności społecznej, gdzie występują zależności pomiędzy popytem a podażą pracy, które kształtują „równowagę rynkową przy danej płacy”⁴³.

W takiej klasycznej koncepcji rozumienia rynku pracy, pracownik oferuje swe umiejętności, swoją pracę tylko zainteresowanym pracobiorcom. Istotnym czynnikiem jest tu szkolenie pracownika, który musi zrekompensować nakłady inwestycyjne pracobiorcy, co jest niezwykle trudne w momencie kiedy pracownik jest osobą z określonymi deficytami psychofizycznymi. W takim wypadku, niejako automatycznie, nie jest on jednostką mogącą zainteresować potencjalnego pracobiorcę. W. Jarmołowicz i K. Szarzec pisząc o równowadze na rynku pracy definiują ją jako sytuację, w której „popyt na pracę równy jest podaży pracy przy danym poziomie stawki płacy, równej krańcowej produktywności pracy”. Słusznie zauważają, że równowaga ta nie może być utrzymana a na rynku pracy pojawia się bezrobocie stanowiące „immanentną cechę współczesnego rynku pracy”⁴⁴. Określane jako bezrobocie „naturalne” lub bezrobocie „równowagi”, jest ono złożone z bezrobocia strukturalnego „wynikającego z istotnego niedopasowania struktury popytu na pracę podaży pracy” oraz bezrobocia fryk-

---

⁴³ W. Jarmołowicz, K. Szarzec, *Funkcjonowanie rynku pracy w świetle współczesnych doktryn ekonomicznych* [w:] W. Jarmołowicz, (red.), *Przemiany na współczesnym rynku pracy*, Forum Naukowe, Poznań 2008, s. 13.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 16.

cyjnego „powstającego wskutek bieżących zmian pracy przez osoby poszukujące nowego, lepiej płatnego zatrudnienia”⁴⁵. Choć nie sposób przytoczyć tu wszystkich możliwości i zależności występujących na rynku pracy, niewątpliwie już na podstawie tych krótkich definicji, można wskazać, iż rynek pracy to zależność pracodawców od konkurujących ze sobą pracobiorców, oferujących możliwie wysokie umiejętności w zamian za odpowiednie płace. Konkurencyjność, elastyczność, łatwość przekwalifikowywania się, permanentna edukacja i podnoszenie własnych umiejętności są elementami niezbędnymi na rynku pracy, zwłaszcza w gospodarce kapitalistycznej, w której nie funkcjonują osłony socjalne znane z gospodarek socjalistycznych. Polityka gospodarcza państwa wobec rynku pracy, stawiająca sobie za cel osiągnięcie pełnego zatrudnienia i pozostawienie tylko niewielkiego bezrobocia frykcyjnego, stanowiącego rezerwuar siły roboczej, w zasadzie nie jest wykonalna. W otwartym społeczeństwie globalnym, którego uczestnikiem i beneficjentem jest również Polska, pojawiają się bowiem nie tylko niedobory pracowników spowodowane ich nieadekwatnością do wykonywania określonych działań, ale także coraz częstsze migracje zarobkowe.

Powracając zatem do kwestii wykluczenia społecznego, można zauważyć, że jest ono naturalnym elementem zarówno rynku pracy jako takiego, jak i jego przekształcenia podczas transformacji ustrojowej, gdyż głównie wtedy pojawia się kwestia braku umiejętności dostosowania się jednostek i grup do szybkich przemian na rynku pracy i wymaganego podnoszenia kwalifikacji, co skutkuje pozostaniem bez pracy, a w efekcie wykluczeniem społecznym. Pomijając występujące w literaturze ekonomicznej inne rodzaje bezrobocia, jak sezonowe, koniunkturalne czy technologiczne, warto zwrócić uwagę na bezrobocie strukturalno-patologiczne⁴⁶. Można je traktować właśnie jako nieadekwatność pracowników do przemian gospodarczo-społecznych, jednakże ze szczególnym naciskiem na sytuacje, w których okres pozostawania bez pracy jest długotrwały, co skutkuje zachowaniami dewiacyjnymi. Bezrobocie tego rodzaju niesie za sobą straty nie tylko dla państwa i gospodarki (w postaci na przykład wpływów z podatków i kosztów pomocowych, generowanych przez bezrobotnych tej kategorii), ale co ważniejsze, wpływa destrukcyjnie na samą jednostkę. Mamy tu bowiem do czynienia ze zdecydowanym obniżeniem stopy życiowej, brakiem możliwości uczestniczenia w kulturze konsumpcji, a często również realnym zagrożeniem życia dla całych rodzin, gdy permanentne bezrobocie doprowadzi do skrajnego ubóstwa.

Pisząc o społecznym wykluczeniu, kolejną grupą osób ściśle powiązanych z kategorią osób bezrobotnych są osoby ubogie. J. Czapiński w *Dia-*

---

⁴⁵ W. Jarmołowicz, K. Szarzec, *op. cit.*, s. 18.

⁴⁶ Por. E. Kwiatkowski, *Bezrobocie: podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2006, s. 78.

gnozie Społecznej społeczeństwa polskiego wykazał, że wykluczenie społeczne jest bezpośrednią konsekwencją niskiego statusu społecznego oraz ekonomicznego, który może być traktowany jako pochodna bezrobocia i prowadzi do ubóstwa⁴⁷. E. Tarkowska zauważa, że to właśnie kategoria wykluczenia społecznego dobrze oddaje wieloaspektowość problematyki ubóstwa, w tym także bezrobocia. Powołując się na prace Jarosz i proponowanej koncepcji „syndromu ubóstwa” pokazuje, że „bieda to nie tylko niskie dochody, ale także niedobory, niedostatki, upośledzenie w zaspokajaniu różnych potrzeb: w sferze zdrowia, edukacji, uczestnictwa w kulturze, w życiu społecznym i politycznym”⁴⁸. Osoby bezrobotne, a w konsekwencji często ubogie, pozostają zatem poza sferą społecznej i kulturowej partycypacji, zarówno jeśli chodzi o kwestie związane z zatrudnieniem oraz gospodarką, ale także ze względu na pojawienie się istotnych barier w zakresie dostępności do podstawowych usług społecznych, jak edukacja, komunikacja, opieka zdrowotna, dostęp do technologii oraz informacji, co może prowadzić do pogłębiającej się apatii i zniechęcenia oraz obojętności na wpływ, jaki jednostka powinna mieć na państwo.

Bierność polityczna wśród osób wykluczonych, wykazana także przez J. Terlaka, jest niezwykle ważnym i wpływającym marginalizującym czynnikiem⁴⁹. Pojawia się tu bowiem spirala alienacji, wzmacniająca w konsekwencji negatywny *status quo* jednostek. Brak chęci do działania, wynika zarówno z niemożności takiego działania, ale jednocześnie ponownie i wtórnie wzmacnia poczucie zniechęcenia i pasywności. Osoby ubogie nie będą zatem angażowały się aktywnie w działania polityczne, zakładając z góry, iż nie ma to większego sensu, ponieważ ich głos nic nie znaczy. Interesujące są jednakże efekty okresowego zaangażowania politycznego osób poczuwających się za wykluczone. Angielski *Brexit*, wybór Donalda Trumpa na prezydenta Stanów Zjednoczonych, a w Polsce dominacja prawicowej i konserwatywnej partii Prawa i Sprawiedliwości, to efekt w dużej mierze aktywności wyborczej ludzi starszych, uboższych, mieszkających w mniejszych miejscowościach, o silnych przekonaniach religijnych. Niezależnie od oceny takich wyborów i ich konsekwencji, należy stwierdzić, że osoby wykluczone są silną grupą mogącą pływać na losy państwa i społeczeństwa. W dużej mierze pomocowy program Prawa i Sprawiedliwości, jakim jest „Rodzina 500+”, stał się sygnałem dla wielu rodzin, zwłaszcza ubogich, aby na tę właśnie partię oddać swój głos. Dofinansowanie rodziny kwotą wy-

---

⁴⁷ Zob. J. Czapiński, T. Panek, (red.), *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009.

⁴⁸ E. Tarkowska, *Bieda, ubóstwo i inne kategorie dyskursu akademickiego w Polsce* [w:] E. Tarkowska, (red.), *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*, IFiS PAN, Warszawa, ss. 68 i nast.

⁴⁹ J. Terelak, *Psychologia pracy i bezrobocia*, ATW, Warszawa 1993, s. 61.

ściową 500 PLN, dla grupy o wysokim statusie materialnym może wydawać się nieistotne, jednakże pokazuje, że jest to kwota dla ogromnej rzeszy ludzi znacząca⁵⁰.

W 2014 r. ponad 6 mln osób żyło w ubóstwie, wliczając w to osoby pracujące, których płaca minimalna była jednak zbyt niska dla zaspokojenia podstawowych potrzeb. W latach 2012-2014 nastąpił wzrost skrajnego ubóstwa z 5% do ponad 7%⁵¹. Jak wskazują badania Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), w roku 2015 ubóstwo w Polsce kształtowało się na poziomie 14% i dominowało w gospodarstwach, w których osobą odniesienia była osoba młoda, do 24 lat, zamieszkałych na terenach rolniczych, utrzymujących się z rolnictwa, świadczeń pomocowych czy renty⁵². Warto dodać, że mowa tu o gospodarstwach poniżej progu ubóstwa określonego na 1043 PLN w gospodarstwie jednoosobowym oraz na 2190 PLN w gospodarstwie wieloosobowym. Jakkolwiek wynik jest wysoki, warto zwrócić uwagę, że jest to informacja o ubóstwie dochodowym, określającym wartość otrzymywanego wynagrodzenia. Inaczej sytuacja wygląda, gdy mówi się o ubóstwie warunków życia, które wydają się być niezwykle istotne dla egzystencji jednostki. Zakładają one w pierwszej kolejności wysokość zarobków. Pokazują też problemy, z którymi osoby bezrobotne, ale również „pracujący ubodzy” muszą się zmagać. Problemy związane ze zbyt małym mieszkaniem, jego odpowiednim ogrzaniem, brak pieniędzy na rozrywkę i kulturę czy tygodniowe wakacje, wydają się być istotnymi problemami egzystencjalnymi. W tym obszarze ubóstwa widać zdecydowaną przewagę osób starszych (11%) nad osobami młodymi (5%) oraz wyraźnie dominują gospodarstwa osób starszych, osób samotnie wychowujących dzieci czy rodziny wielodzietne. Ostatnim rodzajem ubóstwa jest ubóstwo braku równowagi budżetowej, informujące, jak trudno danym jednostkom czy grupom zapewnić sobie minimum egzystencji. Jest to istotna kategoria ponieważ zakłada wskaźniki opisujące codzienne, a przede wszystkim nieprzewidziane sytuacje. W tym wypadku ponad 31% gospodarstw w 2015 r. deklarowało „brak jakiegokolwiek swobody finansowej” czyli „brak możliwości pokrycia niespodziewanego wydatku w wysokości 400-500 zł”, co powoduje niestabilność funkcjonowania w społeczeństwie. Konieczność oszczędzania oraz trudności z „przeżyciem do pierwszego” zadeklarowało

---

⁵⁰ D. Lepianka, *Bieda i biedni w polskiej prasie codziennej* [w:] :] E. Tarkowska, *op. cit.*, s. 118.

⁵¹ D. Ćwikowski, *Wybrane aspekty wykluczenia społecznego w kontekście bezpieczeństwa ekonomicznego państwa i obywateli* [w:] E. Guzik-Makaruk, E. Pływaczewski, (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Temida, Białystok 2016, s. 38.

⁵² *Jakość życia w Polsce w 2015 roku. Wyniki badania spójności społecznej*, GUS, Urząd Statystyczny w Łodzi, Warszawa 2017, s. 7.

ponad 25% badanych. Generalnie tego rodzaju problemów doświadczyło 11% gospodarstw w Polsce, głównie prowadzonych przez osoby starsze, samotne, samotnie wychowujące dzieci lub rodziny wielodzietne. Osoby młode, do 34 roku życia, relatywnie rzadko spotykały się z takimi trudnościami. Raport GUS wyraźnie wskazuje na fakt niemożności prostego porównywania ubóstwa dochodowego oraz warunków życia i braku równowagi, gdyż dopiero te dwa ostatnie mogą być ze sobą porównywane⁵³.

Zatem choć „obecność osoby bezrobotnej jest jednym z dwóch najważniejszych czynników objaśniających w modelach, nie uwzględniających objaśnienia dochodem, zaś w przypadku modeli, gdzie dochód występuje jawnie jako zmienna objaśniająca, rola bezrobocia jest mniejsza w porównaniu z innymi czynnikami. Fakt ten może być podstawą wniosków dotyczących natury oddziaływania tego czynnika. Można wnioskować, że bezrobocie jest bardzo ważną determinantą zjawiska ubóstwa, jednak jego wpływ odbywa się przede wszystkim poprzez pogorszenie możliwości uzyskiwania dochodu. Jeśli sytuację dochodową uwzględnimy jako zmienną objaśniającą, dodatkowy efekt oddziaływania bezrobocia na inne typy ubóstwa, choć istotny, nie wyróżnia się na tle innych potencjalnych determinant” jednakże „obecność w gospodarstwie domowym osoby niepełnosprawnej lub osoby bezrobotnej sprzyja występowaniu każdego z analizowanych typów ubóstwa.”⁵⁴.

Ubóstwo najczęściej dotyczy osoby pomiędzy 25 a 44 rokiem życia, z niskim poziomem wykształcenia, mieszkające na wsi (choć tu dominującą rolę pełnią głównie niskie dochody), żyjące w rodzinach wielodzietnych lub utrzymujące się ze świadczeń socjalnych. Pomimo dość konkretnego statystycznego obrazu osoby ubogiej, można pokusić się o nieco inne interpretacje. Osoby w młodym wieku, są na bezrobocie zdecydowanie bardziej narażone biorąc pod uwagę kwestie niestabilności kapitalistycznego rynku pracy czy bezrobocia strukturalnego, a nawet technologicznego, w którym ludzie nie nadążają za edukowaniem się w nowo powstających zawodach. Z drugiej strony, dane prezentowane przez GUS wskazują wydatnie na ubóstwo wśród osób starszych, żyjących ze środków pomocowych oraz tworzących wielodzietne rodziny, jak i osób niepełnosprawnych. Pojawiają się zatem kolejne grupy osób wykluczonych – dzieci, osoby starsze i niepełnosprawne. W przypadku tych pierwszych, konsekwencje bezrobocia i miejsca wychowywania, prowadzą nie tylko do ubóstwa, ale także daleko idących skutków. Pojawiają się zagrożenia, takie jak alkoholizm czy narkomania, będące swoistymi „narzędziami” służącymi do odregulowania oraz eskapizmu społecznego. Prowadzi to do patologizacji całych

---

⁵³ *Jakość życia w Polsce w 2015 roku, op. cit., s. 21-22.*

⁵⁴ *Ibidem, s. 21.*

rodzin, ponieważ choroba alkoholowa czy inne formy uzależnienia wpływają negatywnie nie tylko na bezrobotną jednostkę ale całe jego otoczenie. W sytuacji gdy gospodarka wolnorynkowa, a taka funkcjonuje w Polsce, wymusza ciągłe podnoszenie swojego statusu społecznego w rodzinach osób bezrobotnych, narasta frustracja, niechęć, zubożenie, pojawia się wyuczona bezradność i brak chęci do uczestnictwa w działaniach społecznych. Pogłębianie się takiego stanu prowadzi również do zachowań nie tylko apatycznych i alienacyjnych, ale również przestępczych i agresywnych. Są to, co prawda, aktywne, ale niewłaściwe z punktu widzenia społeczeństwa strategie radzenia sobie z problemem braku pracy. Socjalizacja dzieci w takich rodzinach, może doprowadzić do nabywania niewłaściwych wzorców postępowania, braku moralnych wzorów, nieodróżniania zachowań właściwych od niewłaściwych, destrukcji psychiki młodego człowieka.

Zgodnie z klasyczną teorią „społecznego uczenia się” A. Bandury, przenoszenie zachowań bardzo często odbywa się przez modelowanie czyli naśladowanie widzianych u innych wzorów postępowania. Jeśli są one negatywne, ma się do czynienia z socjalizacją do anormatywnych, potencjalnie wykluczających zachowań⁵⁵. Co ważniejsze to zachowanie, określone przez Beckera „kariera dewianta”, nie musi tylko i wyłącznie prowadzić do zniszczenia życia młodego człowieka, kończącego w więzieniu czy innym ośrodku. Osoba taka, uczęszczająca jeszcze do szkoły, na skutek zaburzonej socjalizacji na skutek frustracji wywoływanej przez osobę niepracującą w rodzinie, używa agresywnych wzorców zachowania także w szkole i środowisku rówieśniczym. Akceptacja grupy w okresie dorastania jest niezwykle ważna, zatem każdy moment odrzucenia, gdy mamy do czynienia z socjalizacją dewiacyjną, nie będzie prowadził do refleksji, ale raczej do agresji i siłowego rozwiązywania sporów. Co więcej, zachowania takie mogą być niepochwalone w szkole czy innej jednostce edukacyjnej, ale wtórnie wzmacniane przez niewłaściwe grupy rówieśnicze oraz właśnie rodzinę.

Wilczyńska wskazuje na bardzo niepokojące zjawisko jakim jest „juwenalizacja biedy” w społeczeństwie polskim, gdzie około 44% ludzi biednych, to młodzież poniżej 19 roku życia⁵⁶. Wskazuje ona przede wszystkim na dysfunkcje rodziny, takie jak wychowywanie w rodzinie niepełnej jako element prowadzący do dewiacyjnych zachowań, a w konsekwencji wykluczenia społecznego. W takich dysfunkcyjnych rodzinach często występują zachowania agresywne partnerów wobec siebie i dzieci, kłótnie i konflikty lub może lepiej powiedzieć, siłowe rozwiązywanie konfliktów jako jedyna

---

⁵⁵ W. Poznaniak, *Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki i grupy* [w:] H. Sęk, (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa 2000, s. 79.

⁵⁶ A. Wilczyńska, *op. cit.*, s. 29.

znana forma. „Brak wsparcia i pomocy”, jak pisze Wilczyńska, „w wieku dorzewania powoduje, że młodzież podejmuje próby samodzielnego radzenia sobie, zgodnie z tym czego nauczyła się we własnym środowisku”, czyli środowisku społecznie wykluczonym⁵⁷.

W tym miejscu, mówiąc o rodzinie i środowisku społecznym, warto przywołać raport GUS dotyczący spójności społecznej a informujący, iż w 2015 r. „zdecydowana większość mieszkańców Polski (97%) utrzymywała kontakty rodzinne dające możliwość uzyskania wsparcia materialnego i duchowego, przy czym wysokim poziomem kapitału rodzinnego (najsilniejsze kontakty rodzinne) odznaczało się w całym kraju 28% osób deklarujących wiek 16 lat i więcej. Zdecydowana większość mieszkańców Polski (86%) utrzymywała również kontakty z przyjaciółmi, znajomymi, kolegami lub sąsiadami, dające możliwość uzyskania wsparcia materialnego oraz duchowego. Wysokim poziomem kapitału towarzysko-sąsiedzkiego (najsilniejsze kontakty w tym zakresie) odznaczało się w całym kraju 27% osób w wieku 16 lat i więcej”⁵⁸.

Porównanie informacji o problemach współczesnej rodziny dysfunkcyjnej i silnych więzi społecznych oraz rodzinnych, na pierwszy rzut oka może się wykluczać, jednakże może też wskazywać na fakt, iż rodziny ubogie, dzieci wychowane w takich rodzinach opierają się w dużej mierze na własnych sąsiedzko-rodzinnych sieciach, zapewniających im utrzymanie, wspólnotę, pomoc w rozwiązywaniu konfliktów, w tym także pozwalają utrzymać w tajemnicy nienormatywne zachowania. W takim wypadku, ta rodzinno-sąsiedzka wspólnota, ponownie staje się środowiskiem socjalizacji wykluczającej, ponieważ panujące wzorce wzmacniają wewnętrzne więzi grupy, definiując zewnętrzne otoczenia jako „obcych”, którym nie należy ufać. Wynikać to może także z faktu, iż tylko około 22% Polaków w 2015 r. angażowało się w działania w różnych organizacjach społeczno-polityczno-religijnych, które nie spełnią swojej roli jako istotny element socjalizacyjny oraz pomocowy⁵⁹.

Wobec powyższego, najważniejsze przyczyny wykluczenia społecznego w Polsce, których potwierdzenie znaleźć można również w raporcie GUS „Jakość życia w Polsce w 2015 roku”, to przede wszystkim bezrobocie oraz ubóstwo, odpowiednio 65% i 75% respondentów⁶⁰. Również wysoka liczba respondentów, prawie 75%, uznała, iż „patologia życia rodzinnego”

---

⁵⁷ A. Wilczyńska, *op. cit.*, s. 27.

⁵⁸ Główny Urząd Statystyczny, *Regionalne zróżnicowanie jakości życia w Polsce na podstawie Badania Spójności Społecznej(BSS)*, Notatka informacyjna, Warszawa, 31.01.2017 r. http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/24/1/1/regionalne_zroznicowanie_jakosci_zycia_w_polsce.pdf, (online: 09.05.2017), s. 55.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 4.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 46.

jako konsekwencja biedy i bezrobocia również jest czynnikiem wykluczającym. Konsekwencje powyższych sytuacji, jakimi są bardzo często alkohol i narkomania, jako alternatywne drogi radzenia sobie z sytuacjami kryzysowymi, zostały również uznane za niezwykle ważne elementy postrzegania osób jako wykluczonych społecznie (stwierdziło tak odpowiednio 80% oraz 83% badanych).

Wykluczenie społeczne w Polsce, w świetle badań analitycznych czy literatury przedmiotu, jawi się przede wszystkim jako konglomerat zachowań dewiacyjnych, w konsekwencji prowadzących do anomii, bezradności społecznej i stygmatyzacji. Z badań wyłania się obraz dominujących zachowań prowadzących do wykluczenia społecznego obejmujących bezrobocie i ubóstwo (27% i 30% odpowiedzi respondentów), ale niezwykle mocno podkreśla się zachowania, takie jak: narkomania (34%), alkoholizm (33%), choroby psychiczne (33%) oraz patologia życia rodzinnego (30%). Również A. Fidelus uogólniając wyniki badań „Diagnozy społecznej 2003” Czapińskiego i Panka wskazuje, że w Polsce jednostki stają się ofiarami wykluczenia społecznego ponieważ „żyją w niekorzystnych warunkach (ubóstwo materialne), zostają dotknięte niekorzystnymi procesami społecznymi, nie zostały wyposażone w kapitał życiowy umożliwiający im: normalną pozycję społeczną, odpowiedni poziom kwalifikacji, nie posiadają dostępu do odpowiednich instytucji pozwalających na wyposażenie w kapitał życiowy, jego rozwój i pomnażanie, doświadczają dyskryminacji, posiadają cechy utrudniające im korzystanie z powszechnych zasobów społecznych ze względu na zaistnienie: niepełnosprawności, uzależnienia albo innych cech indywidualnych”⁶¹.

Dodając do tego bardzo wysokie wskaźniki określające wykluczenie społeczne, jak trudne warunki mieszkaniowe, niskie wykształcenie czy zamieszkiwanie w małej miejscowości, otrzymać można klasyczny wręcz obraz jednostki i grupy wykluczonej. Jednostka wychowywana w tak opisanym środowisku, niewątpliwie potrzebuje pomocy psychologicznej i społecznej, na równi z pomocą materialną.

Wybrane kwestie profilaktyki grup wykluczonych społecznie

Jednostka uwikłana w określone procesy grupowe, socjalizacyjne oraz społeczne staje się częścią grupy wykluczonej bardzo często wbrew swej woli. Podkreślając czynniki psychiczne, jak: brak emocjonalnej stabilności, zaburzenia psychiczne, lęki, fobie, wysoki poziom frustracji czy brak odpowiednich wzorców społecznych, należy również podkreślać nie niesprzyjające

---

⁶¹ A. Fidelus, *Działania insercyjne*, op. cit., s. 82.

czynniki społeczne, którym można – wydaje się – zapobiegać⁶². Wpływając na czynniki środowiskowe, jednostka stanie się bardziej stabilna emocjonalnie. W celu pomocy osobom wykluczonym wdrażany jest szereg programów profilaktycznych, mających na celu zapobieganie zrachowaniom dewiacyjnym, patologicznym oraz w konsekwencji wykluczeniu społecznemu. Tworzenie programu profilaktycznego, a także poniekąd programu pomocowego czy aktywizującego, to przede wszystkim sformułowanie grupy docelowej oraz adekwatnych środków, narzędzi i technik, jakimi ten program będzie realizowany. Programy takie kierowane są między innymi właśnie do dzieci i osób młodych pochodzących z grup ryzyka; osób bezrobotnych, starszych, niepełnosprawnych. Realizują one przede wszystkim zadania z zakresu wsparcia i pomocy jednostkom i grupom zagrożonym wykluczeniem⁶³. Programy profilaktyczne nie tylko pełnią rolę informacyjną, choć ta jest niewątpliwie ważna, zwłaszcza gdy uwzględni się rodzaje wykluczenia ze względu na orientację seksualną, odmienność wyznaniową czy etniczną. Najskuteczniejsze profilaktyczne programy informacyjne są prezentowane w mediach. Przykładowo, w Polsce w ostatnich latach obserwuje się znaczne niezrozumienie sytuacji mniejszości arabskiej, która wynosi mniej niż 0,1% a negatywnie i jako zagrożenie migracyjne postrzega ją 81% obywateli⁶⁴. W takiej sytuacji profilaktyka informacyjna jest jak najbardziej wskazana. Jednakże w przypadku zachowań dewiacyjnych, które stygmatyzowane są jako wykluczenie społeczne, dużo większą rolę odgrywają programy interwencyjne, alternatywne, kompetencji społecznych czy zmian środowiskowych⁶⁵. Dotyczą one przede wszystkim wskazywania problemów oraz podejmowania działań mających na celu zmienić całe otoczenie jednostki lub grupy, co prowadzi do przekształcenia jego nienormatywnych zachowań w akceptowalne społecznie. Dokonuje się w ten sposób proces inkluzji do społeczeństwa, którego efektem powinno być przywrócenie właściwych norm i zachowań.

Przykładami konkretnych programów mogą natomiast być: „Jak żyć z ludźmi” nastawiony na pomoc w nauce komunikacji interpersonalnej,

---

⁶² Zob. W. Jedynek, (red.), *Wyzwania dla pomocy społecznej w wymiarze lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012; A. Karłyk-Ćwik, D. Rybczyńska-Abdel Kawy, (red.), *Resocjalizacja-czarno na białym*, Akapit, Toruń 2016.

⁶³ K. Borzucka-Sitkiewicz, K. Kowalczyńska-Grabowska, (red.), *Profilaktyka społeczna. Aspekty teoretyczno-metodologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013, s. 79.

⁶⁴ R. Wike, B. Stokes, K. Simmons, *Negative views of minorities, refugees common in EU*, <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/>, (online: 10.05.2017); C. Hackett, *5 facts about the Muslim population in Europe*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (online: 09.05.2017).

⁶⁵ K. Borzucka-Sitkiewicz, K. Kowalczyńska-Grabowska, *op. cit.*, ss. 87-89.

nawiązywania bliskości oraz tłumienia agresji, „Dziękuję –nie” uczący młodzież podejmowania odpowiedzialnych i właściwych decyzji, „Odczuwaj, ufaj, mów” dla dzieci z rodzin dysfunkcyjnych czy „Trening zastępowania agresji” lub „Śnieżna kula” mający na celu aktywizować społeczność lokalną⁶⁶. Programy te bardzo wspomagają działania państwa. Jednak to ono właśnie funkcjonuje jako centralna jednostka zarządzająca szeroko pojętym rozwiązywaniem i zapobieganiem problemów związanych z wykluczeniem społecznym. Przede wszystkim warto tu wymienić „Ustawę o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 roku”, gdzie w Art. 7 stwierdza się, iż beneficjentami pomocy społecznej są przede wszystkim osoby i rodziny w sytuacji „ubóstwa, sieroctwa, bezdomności, bezrobocia, niepełnosprawności, wielodzietności, (...) alkoholizmu lub narkomanii” a zatem te same grupy, które zostały wymienione w literaturze i raportach badawczych jako szczególnie narażone na wykluczenie społeczne i oczekujące pomocy⁶⁷.

Wszelkie programy pomocy społecznej, profilaktyki czy resocjalizacji (w tym także programy rozwoju terenów wiejskich) nie skupiają się tylko na kwestiach psychospołecznej poprawy kondycji jednostek, ale także, jak wskazuje „Ustawa o pomocy społecznej”, na możliwości pomocy materialnej i finansowej, jak zasiłki, pożyczki, renty a także zapewnienia przynajmniej możliwość i szanse uzyskania lokalu zastępczego, posiłku, pracy socjalnej czy opieki prawnej.

Problem zapobiegania wykluczeniu społecznemu jest wielowymiarowy i wieloaspektowy, różnorodne zachowania wynikają często z zupełnie różnych czynników, niemniej musi być traktowany priorytetowo przez rząd, a także przez organy terenowe. Jednostki wykluczone czy to ze względu na problemy materialne, czy kulturowe, muszą mieć poczucie, że nie pozostają same a ich egzystencja w żaden sposób nie jest zagrożona. Jak bowiem słusznie zauważa E. Tarnowska, osoby wykluczone „pokazują pewnego rodzaju chorobę społeczeństwa w postaci słabości więzi i braku solidarności”⁶⁸. Wydaje się, że obowiązkiem współczesnego, nowoczesnego społeczeństwa jest nie tylko leczenie, ale także zapobieganie takim sytuacjom.

---

⁶⁶ J. Szymańska, *Przegląd programów profilaktycznych* [w:] G. Świątkiewicz, (red.), *Profilaktyka w środowisku lokalnym*, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, 2002, ss.140-152; zob. J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psycho-profilaktyki*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012.

⁶⁷ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2016 r. poz. 930).

⁶⁸ Tarkowska E., *Ubóstwo i wykluczenie społeczne* [w:] Golinowska E., Tarkowska I., Topińska, (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania-metody-wyniki*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007, s. 342

3 INSTYTUCJONALNE FORMY OPIEKI NAD GRUPAMI WYKLUCZONYMI NA PRZYKŁADZIE RODZIN DYSFUNKCYJNYCH I OSÓB OPUSZCZAJĄCYCH ZAKŁADY KARNE – CASE STUDY NA PODSTAWIE WYWIADU Z PRACOWNIKIEM MOPR

Słowa kluczowe: opieka, formy wsparcia, wykluczenie społeczne, rodzina dysfunkcyjna, osoby opuszczające zakład karny.

Podstawy teoretyczne i kontekst badań

Zarówno rodzina, jak i zachodzące w niej zmiany stanowią przedmiot zainteresowania licznych badaczy. Jest to jak najbardziej uzasadnione, ponieważ od tego, czy rodzina właściwie wypełnia swoje funkcje zależy przyszłość kolejnych pokoleń. Szczególnie istotne, z tej perspektywy, wydaje się również monitorowanie występujących w niej problemów. Wynika to z dokonujących się przemian społecznych. Nieustannie pojawiają się nowe, negatywnie wpływające na funkcjonowanie rodziny, zjawiska i zagrożenia. Szczególnie ważne jest zapewnienie wsparcia i opieki w zakresie zapobiegania skutkom pojawiających się trudnych sytuacji i rozwiązywania pojawiających się na tym gruncie problemów. Pozwala to na uniknięcie bądź zredukowanie zagrożenia wykluczeniem społecznym.

Grupą narażoną na ekskluzję są także osoby opuszczające zakłady karne. Problematyka dotycząca byłych skazanych znalazła odzwierciedlenie w licznych badaniach i publikacjach. Podjęcie tej tematyki jest niezwykle istotne z perspektywy jej wartości społecznej, wpływu realizowanych działań korekcyjnych na bezpieczeństwo społeczeństwa. Te kwestie mają również wymiar ekonomiczny. Osoby, które opuszczają zakład karny i nie są przygotowane do życia na wolności stanowią, nie tylko zagrożenie dla zdrowia i życia, ale stają się również beneficjentami pomocy społecznej. Istnieje też duże prawdopodobieństwo, że popełnią kolejne przestępstwo, a w konsekwencji wrócą do zakładu karnego.

Szczególnie ważne jest zagwarantowanie obu wskazanym grupom odpowiedniego wsparcia, nie tylko w wymiarze materialnym. Konieczne jest życiowe poradnictwo, praca socjalna czy zagwarantowanie nieodpłatnego dostępu na przykład do usług wspierających samodzielne funkcjonowanie. Tym większe znaczenie ma więc odpowiednio dystrybuowana po-

moc. W Polsce obowiązuje szereg regulacji prawnych dotyczących pomocy społecznej, wsparcia rodziny i dziecka, jak również ważnych z perspektywy osób opuszczających zakłady karne.

Należy zwrócić uwagę na to, czym jest sama pomoc oraz wsparcie instytucjonalne. Termin „pomoc” jest wielobarwnym pojęciem, związanym z wielowymiarowym zainteresowaniem drugim człowiekiem – jego światem, sytuacjami i problemami, z jakimi musi się na co dzień zmagać. Należy zwrócić uwagę, że udzielanie pomocy można opisać przy użyciu wielu różnorodnych określeń. Dystrybuowanie pomocy wiąże się z empatią, podjęciem działań prospołecznych, dowolnością, relacją, dobrowolnością, określonymi rolami społecznymi. Pomoc jest jednocześnie obowiązkiem oraz koniecznością. To także przywilej, odruch, odzwierciedlenie prawdziwego zainteresowania innymi ludźmi. Istotę pomocy stanowi też przekazywanie dóbr, którymi się dysponuje albo zarządza, a które można dać innym osobom. Można mówić o różnych formach pomocy, na przykład zorganizowanej i niezorganizowanej, akceptowanej i nieakceptowanej oraz wielu innych. Warto pamiętać, że chociaż takie podziały występują, to istotna jest sama wartość świadczenia pomocy. Trzeba wziąć pod uwagę, że umiejętnie i dostosowane do potrzeb odbiorcy udzielanie wsparcia, zawsze zmienia na lepsze życie osoby otrzymującej pomoc.

Prezentowany materiał to rezultat analizy literatury przedmiotu, przepisów prawa oraz wywiadu przeprowadzonego z pracownikiem Miejskiego Ośrodka Pomocy Rodzinie (MOPR) w Gdańsku. Badanie zrealizowano w 2016 r. oraz powtórzono w kwietniu 2017 r. Poprzedziło je uzyskanie zgody dyrektora placówki. Ze względu na to, że badanie zrealizowano w jednym ośrodku, jego rezultaty nie mogą służyć do budowania uogólnień. Wyniki są jedynie opisem pewnego wycinka rzeczywistości. Ważne było uzyskanie odpowiedzi na pytanie: Jakie działania są podejmowane w obszarze instytucjonalnego wsparcia nad grupami wykluczonymi na przykładzie rodzin dysfunkcyjnych oraz osób opuszczających zakłady karne?

Podejmując rozważania, skoncentrowane na problematyce wsparcia udzielanego rodzinie dysfunkcyjnej czy osobom opuszczającym zakłady karne, autorka przyjęła następujące postulaty badawcze: czym jest rodzina i jakie zadania pełni obecnie? Jaka jest jej struktura i funkcje? Czy egzystuje prawidłowo?

Jednocześnie w kontekście osób osadzonych nasuwały się ważne refleksje i pytania o sens i skuteczność resocjalizacji oraz o to, czy kwota dystrybuowana na utrzymanie jednego skazanego w więzieniu jest dużym obciążeniem dla budżetu czy nie?

Ramy opracowania nie pozwalają na udzielenie wyczerpującej odpowiedzi na postawione pytania. Warto jednak przybliżyć najważniejsze pojęcia dotyczące prezentowanych treści. Jednocześnie autorka tekstu zw-

raca uwagę, że pytanie o to, z jakiej pomocy instytucjonalnej może skorzystać osadzony po wyjściu z zakładu penitencjarnego na wolność, jest jak najbardziej uzasadnione i wpisuje się w podjętą problematykę. B. Pastwa-Wojeciechowska uważa, że „resocjalizacja ma sens a problem sprowadza się tak naprawdę do wiedzy na temat skuteczności i efektywności oddziaływań resocjalizacyjnych”¹. Ważne jest udzielenie stosownej pomocy, przygotowanie skazanego do takiego funkcjonowania w społeczeństwie, żeby poradził sobie z wyzwaniami codzienności zarówno w sferze kontaktów społecznych, obszarze aktywności zawodowej oraz rodzinnej.

Prowadzone badania wskazują na duże zróżnicowanie oddziaływania rodziny na rozwój człowieka. Rodzina stanowi swoisty układ relacji, umożliwia – bądź nie – zaspokajanie potrzeb tworzących ją osób. Jednocześnie determinuje funkcjonowanie jednostki, zapewnia prawidłowy rozwój, podlega ciągłym zmianom – także w obszarze wzajemnych interakcji jej członków. W specjalistycznych opracowaniach występują liczne definicje rodziny. Podejmowana jest również analiza jej funkcji i aktualnych problemów². Rodzina – jak zauważa B. Rysz-Kowalczyk – „na gruncie nauk społecznych ujmowana jako podstawowa i zarazem najdonioślejsza forma życia zbiorowego, struktura uniwersalna o istotnym znaczeniu dla funkcjonowania szerszych społeczności oraz ważny czynnik rozwoju społecznego”³.

U. Świętochowska zwraca uwagę na badania, z których wynika, że w rodzinie funkcjonuje wiele czynników prowadzących do antyspołecznych zachowań zarówno dzieci, jak i młodzieży. Rozważania autorki wyraźnie uwypuklają zatem znaczenie rodziny w formowaniu kolejnych generacji, budowania właściwych zachowań i przygotowania kolejnych pokoleń do właściwego pełnienia ról społecznych. Ta sama autorka trafnie zauważa, że wśród czynników tkwiących w rodzinie negatywnie wpływają

---

¹ B. Pastwa-Wojeciechowska, *Czy pytanie o bezsens resocjalizacji ma sens?*, „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)” 2010, t. 1, s. 119.

² Zob. s. Kawula, *Rodzina* [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999, s. 236; A. Piech, *Rodzina naturalnym środowiskiem wychowawczym* [w:] D. Wosik-Kawala (red.), *Rodzinne i instytucjonalne środowiska opiekuńczo-wychowawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2011, s. 13; s. Kawula, J. Brągiel, A. Janke, *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002, ss. 57-58; U. Kaszubowska, *Rodzina jako najważniejsza przestrzeń kształtowania się systemu wartości i tożsamości dziecka* [w:] W. Muszyński (red.), *Wartości w rodzinie: ciągłość i zmiana*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, ss. 45-48; E. Wysocka, B. Ostafińska-Molik, *Zaburzenia internalizacyjne i eksternalizacyjne a typ rodziny pochodzenia – analiza teoretyczna i wyniki badań*, „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)” 2014, t. 8, ss. 131-155.

³ B. Rysz-Kowalczyk, *Leksykon polityki społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2001, s. 181.

cych na dzieci i młodzież, prowadzących do ich antyspołecznych zachowań znajdują się: patologia więzi emocjonalnych w rodzinie, niedostateczna wiedza o wychowaniu, brak znajomości elementarnych praw rozwoju biologicznego i psychicznego dziecka. Mogą one prowadzić do zachowań dewiacyjnych⁴.

Autorka opracowania przyjęła, że rodzina stanowi najważniejsze środowisko wychowawcze w życiu człowieka. Wywiera istotny wpływ na wielostronny rozwój jednostki, zaspokaja potrzeby swoich członków, wyposaża nową generację w konieczny zasób wiedzy, wartości, umiejętności (w tym społeczne). Obecnie coraz częściej eksponuje się doświadczane przez nią trudności wiążące się z realizacją przypisanych jej funkcji. Zagrożona jest jej trwałość i właściwe wypełnianie zadań w obszarze opieki, wychowania, ekonomii czy socjalizacji.

Resocjalizacja jest kolejnym ważnym pojęciem. Brakuje jasno sprecyzowanego stanowiska w kwestii definiowania czym właściwie resocjalizacja jest. Wynika to ze złożoności samego procesu, który obejmuje a także faktu, że kategoria osób, której dotyczy jest bardzo skomplikowana.

Osoby skazane, które przebywają w zakładach karnych i aresztach śledczych poddawane są oddziaływaniom korekcyjnym. Można przyjąć, że resocjalizacja penitencjarna to resocjalizacja w więzieniu. Istotnym jej celem jest nie tylko dystrybuowanie określonej wiedzy i zalecanie nowych stylów zachowań, ale również transformacja nawyków charakterologicznych, usunięcie „niekorzystnych, aspołecznych i antyspołecznych postaw warunkujących aspołeczne i antyspołeczne zachowania człowieka”⁵. Chodzi o to, żeby dokonać takich zmian „w obszarze osobowości tych osób, które uchronią je od powrotu do zachowań przestępczych po odbyciu kary i umożliwią poprawne funkcjonowanie społeczne”⁶.

Bardzo trafnie zauważa J. Szałański, który pisze, że resocjalizacja penitencjarna powinna realizować różnorodne cele. Nie tylko zdefiniowane przez H. Machela cele minimum i maksimum, ale – jak twierdzi J. Szałański – należy wziąć pod uwagę cel apogeum. Oznacza to dążenie do „twórczej samorealizacji – kreowania własnej osobowości”⁷. Wychowanie resocjalizujące definiowane jest „jako świadomy i celowy proces bezpośredniego

---

⁴ U. Świątochowska, *Patologie cywilizacji współczesnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001, s. 157.

⁵ H. Machel, *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2003, s. 21.

⁶ H. Machel, *Resocjalizacja penitencjarna: istota, dylematy terminologiczne, społeczny sens, kilka uwag teoretycznych i kadrowych*, „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)” 2010 t. 1, s. 176.

⁷ J. Szałański, *Kategorie klasyfikacyjne i różnicowanie osobowościowe skazanych jako wyznaczniki celów i programów resocjalizacji penitencjarnej* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 1, PWN, Warszawa 2007, s. 379.

lub pośredniego oddziaływania na osoby wykolejone w celu przysposobienia ich do pełnienia konstruktywnych ról społecznych, w sposób zgodny ze społecznymi oczekiwaniami”⁸.

Wśród ważnych reguł wychowania resocjalizującego należy wymienić zasadę wszechstronnego rozwoju osobowości wychowanka, reedukacji, wszechstronnego i perspektywicznego opiekuństwa i wymagań, indywidualizacji, kompleksowego traktowania przypadku wychowanka, akceptowania i respektowania⁹.

Readaptacja społeczna oznacza „ponowne przystosowanie się przestępcy do przestrzegania istniejących w społeczeństwie akceptowanych zasad i norm postępowania”¹⁰. W przypadku skazanych odbywających karę pozbawienia wolności obejmuje różnorodne procesy ponownej adaptacji jednostki, która jest izolowana w zakładzie karnym a potem powraca do życia w warunkach wolnościowych. Właściwa readaptacja społeczna osób skazanych stanowi ostateczne potwierdzenie, że resocjalizacja jest efektywna¹¹.

Poradnictwo to „wszelkie działania, których celem jest udzielanie jednostkom, grupom i instytucjom wsparcia w postaci rady, porady lub wskazówki. Poradnictwo ma służyć ludziom i odpowiadać na konkretne problemy jednostek. Wiąże się z zapotrzebowaniem na pomoc zgłaszaną przez osoby, które czują się bezradne i bezsilne”¹².

Jako forma pomocy społecznej poradnictwo „obejmuje zakresem swoich działań klientów instytucji pomocowych; udziela się im wskazówek, jak uzyskać wsparcie w formie pieniężnej i rzeczowej. To także pomoc pozamaterialna w postaci porady zmierzającej do uruchomienia procesu samouaktywnienia jednostki i zmobilizowania jej do wykorzystania własnego potencjału w celu przyjęcia roli społecznej przynależnej każdej jednostce”¹³.

W świetle słownikowej definicji wykluczenie społeczne oznacza „zjawisko wielowymiarowe polegające na braku lub ograniczaniu jednostce lub grupie osób możliwość: uczestnictwa w życiu społecznym, gospodarczym, politycznym oraz kulturowym danego społeczeństwa; dostępu do

---

⁸ S. Górski, *Metodyka resocjalizacji*, IWZZ, Warszawa 1985, s. 39.

⁹ Zob. M. Kalinowski, *Zasady wychowania resocjalizującego* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *op. cit.*, ss. 237-240; M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiki specjalnej*, PWN, Warszawa 2013, s. 430.

¹⁰ A. Bałandynowicz, *Readaptacja społeczna* [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. V, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2006, s. 63.

¹¹ M. Kuć, *Leksykon kryminologii*, Wydawnictwo C. H. Beck., Warszawa 2015, ss. 187-188.

¹² A. Weissbrot-Koziarska, *Poradnictwo* [w:] A. Weissbrot-Koziarska, P. Sikora, *Słownik metod, technik i form pracy socjalnej, opiekuńczej i terapeutycznej*, t.1, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012, s. 128.

¹³ *Ibidem*, s.129.

zasobów, dóbr i instytucji (zatrudnienie, zabezpieczenie społeczne oświata i edukacja, opieka medyczna); a także ograniczaniu praw oraz deprywacji potrzeb (m.in. partycypacji w wyrażaniu opinii i podejmowaniu decyzji dotyczących praw obywatelskich)¹⁴.

Autor innej definicji uważa, że wykluczenie społeczne „to proces pogłębiania różnic pomiędzy społeczeństwem traktowanym jako pewna całość a poszczególnymi grupami społecznymi i jednostkami, widoczny w perspektywie relacji: 1) społeczeństwo-grupa bądź określone grupy społeczne; 2) społeczeństwo-jednostka bądź jednostki”¹⁵.

Społeczne wykluczenie może przybrać charakter częściowej ekskluzji z jakiegoś społecznego systemu czy struktury bądź całkowitego wykluczenia. W tym pierwszym przypadku może to być system gospodarczy, zawodowy, polityczny, kulturowy. W drugim przypadku chodzi o całkowite pominięcie „określonej grupy społecznej bądź jednostki w możliwości korzystania z różnego rodzaju dóbr, pozbawienie pewnych praw, bądź znaczące (bliskie zupełnego pozbawienia) utrudnianie realizowania pewnych ról społecznych np. zawodowych, rodzinnych”¹⁶.

Społeczne wykluczenie może być ujmowane zarówno jako określony stan rzeczy jak również proces prowadzący do tego stanu czy skrajny przejaw marginalizacji¹⁷.

Do grupy osób zagrożonych wykluczeniem społecznym można zaliczyć między innymi osoby posiadające niskie kwalifikacje, dzieci i młodzież wychowujące się w środowisku patologicznym czy poza rodziną, osoby opuszczające zakłady karne, niepełnosprawne, bezrobotne, imigrantów.

Dzięki uzyskanemu wsparciu, osoby zagrożone wykluczeniem społecznym mają szansę na aktywny udział w życiu społecznym. Istotne znaczenie odgrywa w tym zakresie praca socjalna. Pod tym pojęciem rozumie się „działalność zawodową mającą na celu pomoc osobom i rodzinom we wzmacnianiu lub odzyskiwaniu zdolności do funkcjonowania w społeczeństwie poprzez pełnienie odpowiednich ról społecznych oraz tworzenie warunków sprzyjających temu celowi”¹⁸. Metody pracy socjalnej „to uporządkowane procedury (diagnostyczne oraz interwencyjne) i strategie planowego wywoływania zmian w jednostkach, grupach, społecznościach, zgodnie z celami pracy socjalnej”¹⁹. Wśród stosowanych sposobów pracy można wyróżnić następujące metody: prowadzenia indywidualnego przy-

---

¹⁴ M. Kupisiewicz, *op. cit.*, s. 409.

¹⁵ M. Kuć, *op. cit.*, s. 257.

¹⁶ *Ibidem*, s. 257.

¹⁷ M. Kupisiewicz, *op. cit.*, s. 409.

¹⁸ Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2016 r. poz. 930).

¹⁹ K. Wódz, *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*, Wydawnictwo Interart, Warszawa 1996, s. 132.

padku (*case work*), pracy grupowej (*group work*), organizowania społeczności lokalnej (*community work*)²⁰.

Obowiązujące regulacje prawne

Wśród obowiązujących regulacji prawnych dotyczących pomocy społecznej, wsparcia rodziny i dziecka, a także ważnych z perspektywy osób opuszczających zakłady karne, należy wymienić między innymi takie przepisy, jak:

- Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej²¹,
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych²²,
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej²³,
- Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci²⁴,
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny²⁵,
- Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3²⁶,
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy – art. 53²⁷,
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej²⁸.

---

²⁰ K. Wódz, *op. cit.*, ss. 132-160.

²¹ Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, *op. cit.*

²² Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2016 poz. 575).

²² Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz.U. z 2016, poz. 195).

²² Ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny (Dz.U. z 2016, poz. 785),

²² Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. z 2016 poz. 1518).

²³ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2016 poz. 575).

²⁴ Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz.U. z 2016, poz. 195).

²⁵ Ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny (Dz.U. z 2016, poz. 785),

²⁶ Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 (Dz.U. 2016, poz. 157).

²⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. z 1997, nr 90, poz. 557 z późn. zm.)

²⁸ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej (Dz.U. z 2012, poz. 49).

Polskie przepisy gwarantują różne formy wsparcia dla rodzin z dziećmi. Wśród nich należy wymienić:

1. Rodzina 500 plus – oznacza 500 PLN miesięcznie na drugie i kolejne dziecko, a dla rodzin o niskich dochodach także na pierwsze lub jedyne dziecko.
2. Karta Dużej Rodziny – to system zniżek dla rodzin wielodzietnych. Przysługuje niezależnie od dochodu rodzinom z przynajmniej trójką dzieci.
3. Świadczenia rodzinne – są to między innymi zasiłek rodzinny oraz dodatki do zasiłku rodzinnego, jednorazowa zapomoga z tytułu urodzenia się dziecka, świadczenia opiekuńcze: zasiłek pielęgnacyjny, świadczenie pielęgnacyjne i specjalny zasiłek opiekuńczy oraz świadczenie rodzicielskie.
4. Fundusz Alimentacyjny – świadczenia przyznawane są na warunkach określonych w ustawie z dnia 7 września 2007 r. o pomocy osobom uprawnionym do alimentów²⁹. Świadczenia z funduszu alimentacyjnego przysługują w wysokości bieżąco ustalonych alimentów, jednakże nie wyższej niż 500 zł miesięcznie.
5. Opieka zastępcza nad dzieckiem.
6. Adopcja.
7. Opieka nad dzieckiem w wieku do lat trzech³⁰.

Osoby wychodzące na wolność po odbyciu kary pozbawienia wolności mogą liczyć na pomoc z Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej. To wsparcie udzielane przez państwo, którego celem jest zarówno materialna, jak i psychologiczna pomoc osobom opuszczającym zakłady karne. Zakres działania funduszu jest regulowany Rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 kwietnia 2005 r.³¹ a wsparcie udzielane jest na wniosek zainteresowanego. Priorytetem w zakresie pomocy postpenitencjarnej jest powrót na rynek pracy. Istotne działania w tym zakresie realizują urzędy pracy i Ochotnicze Hufce Pracy. Bardzo ważne są działania organizacji pozarządowych. W kontekście omawianej problematyki ważne jest także porozumienie zawarte pomiędzy Centralnym Zarządem Służby Więziennej a Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej w dniu 13 czerwca 2000 r. Jest to umowa w sprawie zasad współpracy w zakresie organizacji pomocy na rzecz osób zwalnianych z zakładów karnych i aresztów śledczych oraz rodzin osób pozbawionych wolności. Warto również podkreślić, że w trakcie

---

²⁹ Ustawa z dnia 7 września 2007 r. o pomocy osobom uprawnionym do alimentów (Dz.U. z 2016, poz. 169).

³⁰ Zob. *Wsparcie dla rodzin z dziećmi*, <http://www.mpips.gov.pl/wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi/> (online: 06.04.2017).

³¹ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 kwietnia 2005 r. w sprawie Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej (Dz. U. nr 69, poz. 618).

odbywania kary pozbawienia wolności pracownik socjalny, na wniosek skazanego, może objąć opieką socjalną jego rodzinę. W okresie przygotowywania się przez osadzonego do opuszczenia zakładu karnego, osadzeni najczęściej kontaktują się z pracownikiem socjalnym w sprawach porad rodzinnych. Bezpośrednio po zwolnieniu mają prawo do innych świadczeń, które udzielane są po przeprowadzeniu wywiadu środowiskowego, adekwatnie do zastanej sytuacji ekonomicznej i rodzinnej oraz możliwości ośrodka. Skazani mogą też otrzymać pomoc finansową i rzeczową.

H. Karaszewska i J. Rajewska de Mezer uważają, że osoby opuszczające zakłady karne mają wiele możliwości otrzymania zróżnicowanego wsparcia. Autorki twierdzą również, że system pomocy społecznej nie jest doskonały i rodzi wiele problemów mających odzwierciedlenie w codziennym funkcjonowaniu. Trudności dotyczą braku spójności i koordynacji oddziaływań czy ograniczonej sieci interakcji pomiędzy funkcjonującymi strukturami³².

Podjęmując rozważania skupione wokół problematyki społecznej readaptacji osób skazanych i opuszczających zakłady karne warto przyrzeć się statystykom. Ważne są tak dane dotyczące liczby osadzonych, jak i zatrudnionego personelu a także rodzaju i zakresu świadczonej pomocy.

W 2016 r. w polskich zakładach karnych i aresztach śledczych przebywało 71528 skazanych³³. W szeregach służby więziennej – według stanu na 31.12.2016 r. – zatrudnionych było 29 306,680 funkcjonariuszy oraz pracowników³⁴.

Wydatki poniesione na utrzymanie skazanych oraz działalność zakładów karnych i aresztów śledczych w 2016 r. wyniosły blisko 3 mln PLN (tj. 2 774 506,00 PLN). Koszt utrzymania jednego skazanego w skali roku wyniósł 38 828,00 PLN. Miesięczna kwota wydatków poniesionych na utrzymanie jednego więźnia to koszt 3 236,00 PLN³⁵. W 2016 r. udzielono im 104 271 świadczeń w obszarze pomocy postpenitencjarnej. Wartość udzielonej pomocy wyniosła 9 698 974 PLN. Średnia wartość świadczenia wynosiła 93 PLN. Dla porównania w 2015 r. udzielonych świadczeń było 122 094. Ich wartość wyniosła 9 339 507 PLN czyli nieznacznie mniej niż w kolejnym roku. Średnia wartość świadczenia wynosiła 76 PLN³⁶.

---

³² Zob. H. Karaszewska, J. Rajewska de Mezer, *Działania pomocowe i ich znaczenie dla poprawnego przebiegu procesu readaptacji osób opuszczających zakład karny*, „Studia Edukacyjne” 2003, nr 29, ss. 213-214.

³³ Roczna informacja statystyczna za rok 2016, Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2016, <http://www.sw.gov.pl/assets/61/25/83/3a896fbdafca12f637f7326ee8f6eb49b5c3e24f.pdf>, s.1 (online: 06.04.2017).

³⁴ *Ibidem*, s. 40.

³⁵ *Ibidem*, s. 71.

³⁶ *Ibidem*, s. 23.

Rozkład dystrybuowania świadczeń w obszarze pomocy postpenitencjarnej w 2016 r. pokazuje tabela 1.

Tabela 1. Świadczenia w zakresie pomocy postpenitencjarnej

Rodzaj świadczenia	Liczba świadczeń	Wartość udzielonej pomocy (w PLN)	Średnia wartość świadczenia (w PLN)
Ogółem	104 271	9 698 974	93
Pokrywanie kosztów czasowego zakwaterowania lub schronienia w ośrodku dla bezdomnych	13	2580	198
Okresowe dopłaty do zobowiązań czynszowych	120	18 455	154
Poradnictwo prawne, promocja zatrudnienia, aktywizacja zawodowa	1 334	44 378	33
Szkolenia i kursy podnoszące kwalifikacje zawodowe	3 114	2 980 682	957
Programy podnoszące kompetencje społeczne, w tym zwłaszcza przeciwdziałanie agresji, przemocy, uzależnieniom	22 796	1 603 001	70
Zakup materiałów, narzędzi, wyposażenia, odzieży, obuwia niezbędnych dla realizacji programów, kursów, pracy nieodpłatnej	17 749	1 686 960	95
Specjalistyczne leczenie lub rehabilitacja lecznicza	51	9 544	187
Transport specjalny, przejazd do miejsca pobytu, nauki, terapii, pracy	203	51 302	253
Uzyskiwanie dowodów osobistych lub innych dokumentów	8 608	118 263	14
Badania specjalistyczne niezbędne do kwalifikowania do programów, szkoleń, kursów, pracy nieodpłatnej	484	21671	45
Grupowe ubezpieczenia osób zakwalifikowanych do programów, szkoleń, kursów, pracy nieodpłatnej	167	6023	36
Promowanie i wspieranie przedsięwzięć służących skutecznej readaptacji skazanych	833	21 703	26
Pomoc rzeczowa	19 597	339 335	68
Pomoc pieniężna	29 202	1 795 077	61

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Roczna informacja statystyczna za rok 2016*, Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2016, <http://www.sw.gov.pl/assets/61/25/83/3a896fbdafca12f637f7326ee8f6eb49b5c3e24f.pdf>, s. 23 (online: 06.04.2017).

System wsparcia dla osób opuszczających zakłady i placówki systemu penitencjarnego w obecnych regulacjach prawnych opiera się na dwóch zasadach. Jest to zasada pomocy krótkofalowej, udzielanej przede wszystkim samemu skazanemu w obszarze Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej i działalności organizacji pozarządowych. Druga zasada dotyczy pomocy długofalowej, leży w gestii samorządu lokalnego. W tym zakresie można wyróżnić takie działania, jak:

- budowanie miejsc odbywania kar wolnościowych,
- udzielanie świadczeń finansowych i praca socjalna w obszarze pomocy społecznej,
- praca klubów integracji i klubów pracy,
- reintegracja społeczna i zawodowa w centrum integracji społecznej,
- wsparcie w znalezieniu zatrudnienia; powiatowe urzędy pracy, poradnictwo zawodowe,
- wspieranie rozwoju spółdzielni socjalnych i innych podmiotów ekonomii społecznej,
- realizowanie programów edukacyjno-resocjalizacyjnych dla sprawców przemocy,
- prowadzenie programów dla ofiar i mediacji,
- wspieranie sektora pozarządowego,
- realizacja programów pomocowych, także tych finansowanych ze środków Unii Europejskiej (UE)³⁷.

Jedną z dostępnych możliwości uzyskania pomocy zarówno przez rodziny dysfunkcyjne, jak i osoby opuszczające zakłady karne jest wsparcie ośrodków pomocy społecznej (OPS). Do nich zalicza się również MOPR, w którym zrealizowano badania. Placówka działa w oparciu o Ustawę o pomocy społecznej. W omawianej instytucji obowiązuje rejonizacja. To oznacza, że w strukturze MOPR funkcjonuje osiem centrów pracy socjalnej, które swoim działaniem obejmują określone dzielnice miasta. W badanym centrum pracują dwa zespoły pracy socjalnej. Są to:

1. Zespół do spraw rodziny i dziecka,
2. Zespół do spraw seniorów i osób niepełnosprawnych.

W każdym zespole pracują wykwalifikowani pracownicy socjalni. Legitymują się wyższym wykształceniem i cały czas podnoszą swoje kwalifikacje zawodowe. W kontekście podjętej w tekście problematyki warto podkreślić, że zatrudnione osoby specjalizują się w określonych obszarach i problemach. Realizują specjalistyczne zadania w tym zakresie, poszerzają zakres umiejętności a swoją wiedzą i doświadczeniem wspierają inne za-

---

³⁷ B. Kucharska, *Rola pomocy społecznej w aktywnej reintegracji więźniów* [w:] P. Szczepanik (red.), *Polski system penitencjarny. Ujęcie integralno-kulturowe*, Forum Penitencjarne, Warszawa 2013, s. 252.

trudnione osoby. Wśród specjalistów znajdują się:

- pracownik socjalny odpowiedzialny za mediacje,
- pracownik socjalny odpowiedzialny za ubezwłasnowolnienie,
- pracownik socjalny odpowiedzialny za bezrobocie,
- asystenci rodziny,
- specjaliści od kontraktów socjalnych.

Warto podkreślić, że ważne zadanie mają do spełnienia tzw. opiekunowie wprowadzający. Ich rola polega na wdrażaniu nowozatrudnionych pracowników socjalnych w zakres i specyfikę pełnionych w MOPR obowiązków.

Studia przypadków

Instytucjonalne formy opieki nad rodzinami dysfunkcyjnymi – case study

Problemy rodziny występujące w badanym środowisku to przede wszystkim różnego rodzaju dysfunkcje, takie jak problemy opiekuńczo-wychowawcze, długotrwała choroba, przemoc i samotne rodzicielstwo – zwłaszcza samotne macierzyństwo. Warto podkreślić, że w ostatnim czasie nastąpił drastyczny wzrost przypadków stosowania przemocy. Ilość Niebieskich Kart wzrosła w stosunku do tego samego okresu poprzedniego roku o 1/3.

Rodzinom i dzieciom potrzebującym wsparcia udzielana jest zróżnicowana pomoc. Jej formy wynikają ze specyfiki występujących w rodzinie problemów i potrzeb. Wśród rodzajów i form udzielanej pomocy należy wymienić:

- świadczenia pieniężne: są to zasiłek stały, zasiłek okresowy, zasiłek celowy, specjalny zasiłek celowy, zasiłek celowy z tytułu zdarzenia losowego/kłęski żywiołowej lub ekologicznej,
- świadczenia niepieniężne: są to między innymi praca socjalna, składki na ubezpieczenie zdrowotne, składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe, poradnictwo specjalistyczne, schronienie, posiłek, niezbędne ubranie, usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania, rodzinne domy pomocy, ośrodki wsparcia, domy pomocy społecznej.

Warto zaznaczyć, że udzielanie świadczeń niepieniężnych nie jest uwarunkowane kryterium dochodowym. Zależy wyłącznie od pojawienia się warunków rzeczywiście uzasadniających przyznanie określonej pomocy. Praca socjalna jest podejmowana w celu polepszenia funkcjonowania osób i rodzin w ich środowisku społecznym. Realizowana jest z osobami i rodzinami po to, aby rozwinąć lub wzmocnić ich aktywność i samo-

dzielność życiową. Ważna jest praca ze społecznością lokalną w celu zapewnienia współpracy i koordynacji działań instytucji i organizacji istotnych dla zaspokajania potrzeb członków społeczności. Praca socjalna może być prowadzona w oparciu o kontrakt socjalny.

Klienci MOPR mogą uzyskać nieodpłatnie poradę prawną w zakresie prawa rodzinnego i opiekuńczego, zabezpieczenia społecznego oraz ochrony praw lokatorów. W ramach udzielanego wsparcia niepieniężnego osoby potrzebujące pomocy mogą również skorzystać z poradnictwa psychologicznego i pedagogicznego.

W MOPR powołano (złożone z dwóch osób) Biuro Projektowe. Jego działaniami kieruje koordynator, zadania koncentrują się na tworzeniu projektów pozwalających na zdobycie środków finansowych z funduszy unijnych. Przykładem działania w tym zakresie jest projekt „Systematycznie do celu”. W ramach przedsięwzięcia przewidziano aktywizowanie podopiecznych, wyjścia do kina, restauracji, na basen, pokazanie różnorodnych, alternatywnych dla telewizji czy komputera form spędzania wolnego czasu. Dla wielu uczestników udział w projekcie stanowił ogromne wyzwanie i był niezwykłym przeżyciem, ponieważ wcześniej nie mieli okazji uczestniczyć w tego rodzaju przedsięwzięciach.

W ramach udzielanego wsparcia niematerialnego pracownicy ośrodka zorganizowali spotkania z matkami – kobietami posiadającymi dzieci. Było to dobrą okazją do swobodnej rozmowy na temat dzieci, problemów opiekuńczych i wychowawczych. Interesującą i rozwijającą inicjatywą osób zatrudnionych w MOPR były spotkania dla mam dzieci niepełnosprawnych. Matki dzieci autystycznych uczestniczyły w zajęciach na basenie, mogły porozmawiać. Dzieciom zapewniono w tym czasie specjalistyczną opiekę. Dla wielu kobiet była to okazja do tego, żeby po wielu miesiącach opieki nad dzieckiem wyjść z domu i podjąć aktywność wyłącznie dla siebie.

Gościem MOPR był znany polarnik i niepełnosprawny „celebryta” Jan Mela. Zaproszenie przyjął także polarnik i podróżnik Marek Kamiński, który wspierając J. Melę odbył z nim wyprawę na biegun.

Wśród realizowanych projektów należy również wymienić wakacyjne wyjazdy, korepetycje, wyjścia do kina, restauracji i teatru, kursy oraz zajęcia wakacyjne, warsztaty plastyczne, kurs efektywnego czytania (jak czytać, żeby rozumieć treść), szkoła dla rodziców (jak wzmocnić kompetencje osobiste rodziców, w jaki sposób karać i nagradzać), całodniowe wyjazdy rodzinne.

Niezwykle istotne jest zabezpieczenie edukacji. Ważne jest także „pokazanie, że bieda nie stygmatyzuje”.

Wśród projektów, których realizacja została już zakończona trzeba wymienić między innymi takie przedsięwzięcia, jak:

1. „Mamo, ty też możesz” – jego nadrzędnym celem była aktywizacja zawodowa i społeczna 30 matek samotnie wychowujących małe dzieci na terenie Gdańska. W ramach projektu 30 niezatrudnionych kobiet z terenu Gdańska, wychowujących samotnie małe dziecko, zostało objętych wsparciem szkoleniowo-doradczym w formie warsztatów aktywnego poszukiwania pracy, indywidualnych warsztatów z doradcą zawodowym, warsztatów psychologicznych, treningu budżetowego, kursu języka angielskiego oraz szkoleń zawodowych. Podczas gdy mamy uczestniczyły w zajęciach, dzieci miały zapewnioną profesjonalną opiekę w „Klubie Malucha”.
2. „Daj szansę sobie – pomóż innym” – głównym celem projektu jest przeciwdziałanie bezrobociu oraz integracja społeczna osób zamieszkałych w dzielnicach Gdańska objętych programem rewitalizacji. Uczestnicy programu mają możliwość zdobycia uprawnień „opiekuna domowego”. Wsparciem w ramach Projektu objętych zostało 28 osób (26 kobiet i 2 mężczyźni) pozostających bez zatrudnienia (bezrobotnych i nieaktywnych zawodowo) w wieku aktywności zawodowej, zagrożonych wykluczeniem społecznym.
3. „Z pakietem do pracy” – podstawowym celem projektu było podniesienie poziomu aktywności społecznej i zawodowej oraz stworzenie szans na zatrudnienie dla 48 osób zamieszkałych w Gdańsku i pozostających bez stałego zatrudnienia, poprzez objęcie programem aktywizacji społeczno-zawodowej.
4. „Aktywni w sieci” – celem projektu jest przeciwdziałanie jednemu z najbardziej dotkliwych wykluczeń społecznych obecnych czasów, jakim stało się wykluczenie cyfrowe. Uczestnicy przedsięwzięcia zostali przeszkoleni z zakresu obsługi komputera oraz najpopularniejszych aplikacji informatycznych, a także obsługi poczty e-mail, serwisów społecznościowych, czy też wykorzystania szerokich możliwości, jakie daje w codziennym życiu Internet, np. poszukiwanie pracy, wsparcie w edukacji, czy, w przypadku osób niepełnosprawnych – zapewnienie kontaktu z otoczeniem.

W zakresie podejmowanych działań z dzieckiem i rodziną, w której występuje zjawisko przemocy należy wymienić takie aktywności, jak:

- współpraca ze sprawcą i ofiarą;
- kierowanie do psychologa, terapeuty;
- skierowanie do grup wsparcia;
- przekazywanie domniemanemu sprawcy przemocy czytelnych, jasnych informacji o konsekwencjach jego niewłaściwych zachowań;
- ochrona dzieci;
- udzielanie informacji bliskim domniemanego sprawcy dotyczących możliwości eksmisji czy uzyskania innego mieszkania;

- ścisła współpraca z policją;
- świadczenie poradnictwa, doradztwo pedagogiczne.

W kontekście wykorzystywania przez pracowników socjalnych MO-PR dostępnych rozwiązań prawnych warto podkreślić, że kwestie działania w sytuacji występowania przemocy reguluje procedura tzw. Niebieskiej Karty. Na uwagę zasługuje fakt, że pracownicy nie posługują się określeniami „ofiara” czy „sprawca” przemocy. Wykorzystują nazwę „domniemany sprawca” czy „domniemana ofiara”. Wynika to z przekonania o konieczności niestygmatyzowania i niedokonywaniu osądu.

Istotnym elementem pracy w obszarze wspierania rodzin jest współpraca z podmiotami zewnętrznymi. Wśród osób i instytucji, z którymi współpracuje MOPR należy wymienić takie struktury jak:

- policja,
- rada dzielnicy,
- pedagodzy szkolni,
- fundacje i stowarzyszenia,
- kościoł,
- sąd, kuratorzy ds. dzieci,
- ośrodek terapeutyczny,
- lokalni animatorzy, organizatorzy,
- poradnia psychologiczno-pedagogiczna,
- sponsorzy – zapewniają przybory do rysowania, sprzęt sportowy, produkty żywnościowe i inne.

Zdaniem pracownika socjalnego współpraca układa się znakomicie. W jej ramach następuje wymiana doświadczeń i informacji. Pedagog szkolny jest tą osobą, która najlepiej orientuje się w domowej sytuacji podopiecznych.

Odbywają się interdyscyplinarne spotkania, w których uczestniczy policja, pedagog szkolny, kurator, pracownik socjalny.

Podejmowane w zakresie wspierania rodzin działania cechują:

- brak jednolitego wzorca działania, ram, schematu;
- traktowanie podejmowanych zadań jako zawodowe wyzwanie;
- zbieranie dokumentacji,
- dopasowanie udzielanej pomocy do indywidualnych potrzeb dziecka i rodziny, po dokonaniu rzetelnej i całościowej oceny;
- podejmowanie i podtrzymywanie współpracy z instytucjami i podmiotami zewnętrznymi.

W badanej placówce pracują psycholog, terapeuta uzależnień i psychiatra. Ich aktywność jest niezbędna, ale potrzeby w zakresie porad i konsultacji są znacznie większe niż oferowany zakres wsparcia tych specjalistów.

Warto zaznaczyć, że dyrekcja placówki pozostaje bardzo otwarta na potrzeby zgłaszane przez pracowników. Są to m.in. propozycje zatrudnionych osób na przykład w zakresie specjalistycznego szkolenia. To pozwala zwiększyć efektywność i poszerzyć wachlarz możliwych działań pomocowych.

W realizacji działań wobec osób zagrożonych wykluczeniem występują także liczne problemy. Można do nich zaliczyć między innymi:

- udzielanie przez klientów pomocy społecznej nieprawdziwych, niezgodnych z rzeczywistością informacji;
- wpływające skargi wynikające z niezadowolenia podopiecznych – jego źródłem jest najczęściej odmowa udzielenia pomocy materialnej lub, zdaniem klientów, niewystarczające wsparcie;
- roszczeniowość klientów pomocy społecznej, „wyuczenie” nawyku korzystania z pomocy społecznej w kolejnym pokoleniu;
- niechęć do współpracy, niewywiązywanie się z kontraktu socjalnego, niestosowanie się do ustaleń poczynionych z pracownikiem socjalnym;
- zgłaszanie nieprawdziwych informacji przez osobę ze środowiska klienta pomocy społecznej; przekazane informacje wymagają weryfikacji, absorbują czas pracownika socjalnego, bardzo często nie są potwierdzane, jednak wszystkie wymagają starannego sprawdzenia;
- narażenie na wypalenie zawodowe przez pracowników socjalnych.

Zdaniem pracownika socjalnego pytanie o możliwe modyfikacje realizowanych działań jest trudne, ponieważ – cytowanie dosłowne – „(...) Trwają przygotowania do oddzielenia pracy socjalnej od pomocy materialnej (...)”. Dotychczas wprowadzona została zmiana w zakresie specjalizacji. Istotny wpływ wywierają wprowadzane zmiany w regulacjach prawnych.

Formy instytucjonalnego wsparcia dla osób opuszczających zakłady karne – case study

Kwestie pomocy postpenitencjarnej dla osób opuszczających zakłady karne znajdują aktualnie odzwierciedlenie i wsparcie w systemie powszechnej pomocy społecznej³⁸.

W. Ambrozik bardzo trafnie zauważa, że osoba wychodząca na wolność z placówki resocjalizacyjnej, zwłaszcza typu zamkniętego, „pozostawała w jakiejś mierze poza naturalnymi procesami zmian, jakie toczą się

---

³⁸ P. Stępnia, *Pomoc społeczna i pomoc postpenitencjarna jako wsparcie społecznej readaptacji skazanych. Pojęcia, geneza i rozwój* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *op. cit.*, s. 203.

w każdym społeczeństwie, ale równolegle podlegała także skutkom totalności instytucji resocjalizacyjnych, które z racji tego, że przejmują całą organizację życia swoich pensjonariuszy, równocześnie skutecznie ich marginalizują bądź wręcz wykluczają z normalnego życia, a w konsekwencji kształtują w nich postawy wyuczony bezradności i roszczeniowości”³⁹.

W MOPR, w którym przeprowadzono badanie funkcjonuje areszt śledczy i zakład karny. Ten ostatni, to jednostka typu półotwartego i otwartego, dla skazanych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy. Skazani odbywają karę pozbawienia wolności w trzech systemach: programowego oddziaływania, terapeutycznym oraz zwykłym. Ustalona pojemność zakładu to 625 miejsc⁴⁰. Areszt śledczy dysponuje miejscami zakwaterowania dla 1084 osób pozbawionych wolności, w tym 79 na terenie szpitala. W 2010 r. rozpoczęto wdrażanie nowych rozwiązań organizacyjnych w Areszcie Śledczym w Gdańsku. Utworzone zostały trzy odrębne oddziały penitencjarne⁴¹.

Rocznie do Centrum Pracy Socjalnej zgłaszają się zaledwie trzy do czterech osób opuszczających zakłady karne. Zdaniem kierownika placówki, tak niewielka liczba stanowi rezultat przygotowania skazanych do wyjścia na wolność, które odbywa się w więzieniu. Osoby odbywające karę pozbawienia wolności są przygotowywane do życia po opuszczeniu zakładu karnego. Po wyjściu na wolność wiedzą, co powinny zrobić, ponieważ są o tym informowani przez wychowawców i inne pracujące w zakładzie karnym osoby. Zdarza się, że byłym skazanym brakuje informacji dotyczących podziału MOPR na rejony. Takie informacje są jednak uzupełniane a zainteresowane osoby kierowane do właściwych ośrodków wsparcia. Źródłem wiedzy na ten temat są pracownicy MOPR. Również pracownicy aresztu przekazują kompleksowe informacje na temat możliwości i uprawnień.

Kierownik podkreślał, że po wsparcie najczęściej zgłaszają się osoby, które odbywały karę pozbawienia wolności za niepłacenie alimentów. Dotychczas do MOPR nie zgłosiła się po pomoc żadna kobieta. Przychodzący po pomoc mężczyźni są młodzi, mają zwykle od 30 do 40 lat. Na przestrzeni ostatnich lat zgłosiła się tylko jedna osoba w wieku ponad 60 lat. Potencjalni klienci pomocy społecznej są zdrowi i zdolni do pracy.

Wyniki badania wskazują, że byli osadzeni dążą do podjęcia aktywności zawodowej i powrotu na rynek pracy. Co szczególnie ważne, nie są

---

³⁹ W. Ambrozik, *Czynniki społecznej readaptacji byłych przestępców* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *op. cit.*, s. 191.

⁴⁰ Zob. *Opis jednostki*, <http://www.sw.gov.pl/strona/opis-zaklad-karny-w-gdansk-przerobce> (online: 06.04.2017).

⁴¹ Zob. *Opis jednostki*, <http://www.sw.gov.pl/strona/opis-areszt-sledczy-w-gdansk> (online: 06.04.2017).

także dyskryminowani przez pracodawców i współpracowników. Przypadki deprecjonowania wartości zawodowej, napiętnowania osoby podejmującej zatrudnienie po opuszczeniu zakładu karnego, nigdy nie miały miejsca.

Najczęściej po wyjściu z więzienia byli skazani zgłaszają się do urzędu pracy, w którym się rejestrują. Otrzymują również dalszą pomoc w formie doradztwa, pośrednictwa pracy, szkolenia czy specjalistycznych kursów. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku zdrowych i sprawnych osób. Jeżeli są zdolni do pracy, to podejmują – przy pomocy odpowiednich instytucji – działania w celu znalezienia zatrudnienia. Urząd pracy oferuje szerokie możliwości uczestniczenia w programach i projektach aktywizujących. Jeżeli były skazani nie pracuje, otrzymuje ubezpieczenie zdrowotne.

Wśród oferowanych form aktywizacji zawodowej można wymienić między innymi giełdy i targi pracy, szkolenia, staże, spotkania informacyjne, przygotowanie zawodowe dorosłych, prace interwencyjne, roboty publiczne, prace społecznie użyteczne, środki na podjęcie działalności gospodarczej, poradnictwo zawodowe czy pośrednictwo pracy.

Istotna jest współpraca i wymiana informacji pomiędzy podmiotami: ośrodkami pomocy społecznej oraz zakładami karnymi. Przed opuszczeniem zakładu karnego przez osadzonego, MOPR otrzymuje informację, że dana jednostka opuszcza zakład penitencjarny. W odpowiedzi na wiadomość wysyła notatkę, zawierającą wszystkie niezbędne dla osadzonego informacje (np. gdzie i do kogo powinien się zgłosić w celu uzyskania pomocy i świadczeń). Osoby opuszczające zakłady karne mają również swoich kuratorów i to oni przekazują stosowne informacje do MOPR. Kuratorzy kierują także osadzonych do MOPR w celu uzyskania wsparcia po wyjściu z zakładu karnego.

Osoba zgłaszająca się do MOPR, która opuściła zakład karny, otrzymuje natychmiastową pomoc materialną. Podstawą jej udzielenia jest wywiad przeprowadzony przez pracownika socjalnego w miejscu zamieszkania. Kwestionariusz wywiadu liczy 20 stron i obejmuje między innymi takie kwestie, jak sytuacja życiowa, ocena możliwości, diagnoza zasobów. Wśród byłych skazanych są osoby, które wracają do rodzinnego domu, do partnera, ale także samotne. Jeżeli po odbyciu kary osadzony ma możliwość powrotu do domu i rodziców, to zdarza się, że otrzymuje od nich wsparcie. W przypadku osób samotnych, pracownicy ośrodka pomocy społecznej udzielają niezbędnego wsparcia zgodnie z przepisami prawa.

W świetle obowiązujących regulacji prawnych można wyróżnić świadczenia pieniężne i niepieniężne. Wśród należących do pierwszej grupy należy wymienić między innymi zasiłek stały, zasiłek okresowy, zasiłek celowy i specjalny zasiłek celowy, zasiłek i pożyczkę na ekonomiczne usamodzielnienie. Świadczenia niepieniężne to między innymi praca socjalna,

bilet kredytowany, składki na ubezpieczenie zdrowotne i społeczne, pomoc rzeczowa w tym na ekonomiczne usamodzielnienie, sprawienie pogrzebu, poradnictwo specjalistyczne, interwencja kryzysowa, schronienie, posiłek, niezbędne ubranie, usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania, w ośrodkach wsparcia oraz w rodzinnych domach pomocy, pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w mieszkaniu chronionym, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia, pomoc na zagospodarowanie i inne. W myśl ustawy trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego są jednym z powodów udzielania pomocy społecznej. Osoby opuszczające zakłady karne mają zatem prawo do otrzymania stosownych świadczeń wynikających z przepisów prawa⁴².

Pracownicy podejmują pracę socjalną, wydają żywność, środki czystości. Udzielają również wszelkich informacji niezbędnych do tego, żeby osoba osadzona po opuszczeniu więzienia mogła poradzić sobie w warunkach życia na wolności. Były skazany może skorzystać ze wsparcia psychologa, bezpłatnych porad prawnych, pomocy w zakresie skierowania do odpowiednich instytucji wspomagających w przypadku nieuregulowanej sytuacji mieszkaniowej.

Klient otrzymuje takie wsparcie, jakiego potrzebuje. Wypełnia stosowny wniosek, w którym precyzuje, jakiego rodzaju pomocy oczekuje, na przykład dotyczącej braku jedzenia czy środków higieny. Zaspokajane są przede wszystkim podstawowe potrzeby życiowe, takie jak jedzenie, ubranie, środki czystości. Materialnym artykułem pierwszej potrzeby nie jest na przykład samochód czy telewizor. Warto przy tym podkreślić, że w miarę możliwości klienci są wyposażani w sprzęty domowego użytku, artykuły gospodarstwa domowego i inne. Przedmioty są zbierane przez pracowników MOPR i przekazywane osobom potrzebującym. Sprzęty są dobrej jakości, pochodzą od pracowników ośrodka i prywatnych ofiarodawców.

W koniecznych przypadkach pracownicy socjalni kierują osoby opuszczające zakłady karne do instytucji, w których mogą otrzymać pomoc. Wśród nich są organizacje charytatywne, Polski Czerwony Krzyż, Caritas, banki żywności, jadłodajnie. Z uwagi na różnorodność występujących potrzeb, sytuacji i problemów pracownicy socjalni zawsze wchodzą do środowiska klienta i dokonują oceny. Dobrym przykładem podejmowanych działań adekwatnych do potrzeb jest sytuacja, w której w warunkach zimowych podopiecznemu brakuje środków na opał. Dysponuje piecem, ma gdzie mieszkać, ale brakuje pieniędzy na ogrzanie mieszkania. W takim wypadku otrzymuje środki na opał. W razie potrzeby klient może także otrzymać niezbędne leki.

Postępowanie ze zgłaszającą się osobą, która opuściła zakład karny

---

⁴² Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, *op. cit.*

opiera się na weryfikacji sytuacji skazanego, ocenie, sprawdzeniu i ustaleniu, jaki jest zakres jego potrzeb. Te zadania wykonują pracownicy socjalni zatrudnieni w MOPR. Były skazany przychodzi do ośrodka pomocy społecznej i deklaruje, że nie ma gdzie spać, co jeść. Problemem są sytuacje życiowe i rodzinne osób opuszczających więzienia. W wielu wypadkach rodzina odmawia przyjęcia skazanego, co może wynikać na przykład ze stosowania wcześniej przemocy. Występujący w roli ofiary rodzice deklarują, że syn nie może i nie powinien z nimi mieszkać, nie przyjmą go do domu. W takim wypadku pracownicy socjalni kierują domniemanego sprawcę do noclegowni czy schroniska. Należy podkreślić, że w odniesieniu do występujących zjawisk przemocy w MOPR używa się określeń „domniemany sprawca” czy „domniemana ofiara”. Wypowiedzi pozbawione są osądu, przyjmuje się możliwość zaistnienia tego problemu.

Niezależnie od sytuacji życiowej osoba zgłaszająca się po wsparcie zawsze pytana jest o adres, wiek, możliwe dysfunkcje i problemy i dopiero wtedy kierowana do właściwych struktur i instytucji pomocowych. Jeżeli do MOPR przychodzi osoba, o której brakuje podstawowych informacji, w wywiadzie środowiskowym uczestniczy każdorazowo dwóch pracowników. Jeśli w relacji z klientem pojawiają się wątpliwości, co do bezpieczeństwa zatrudnionych w MOPR osób, wywiad w środowisku potencjalnego podopiecznego podejmuje dwóch pracowników. Jeżeli z zakładu karnego wychodzi przestępca niebezpieczny pracownikom socjalnym towarzyszy policja. Chociaż – jak zauważył pracownik MOPR – nie zdarzyły się dotychczas trudne sytuacje, nie było zdarzeń niebezpiecznych – najważniejsze jest zawsze bezpieczeństwo pracujących osób. Wsparcie merytoryczne zapewniają psycholog i psychiatra zatrudnieni w MOPR.

Udzielana pomoc ma charakter indywidualny i jest adekwatna do potrzeb i możliwości odbiorcy. Najbardziej istotne jest zabezpieczenie zaspokojenia podstawowych potrzeb, takich jak nocleg i żywność. MOPR pełni rolę pośrednika pomiędzy osobami oferującymi wsparcie a klientami pomocy społecznej. Wspierani nigdy nie otrzymują gotówki.

Podejmowane działania są zgodne z przepisami prawa, udokumentowane i potwierdzone przez stosowne dokumenty.

Warto zaznaczyć, że pracownicy socjalni wspierają nie tylko osoby opuszczające zakład karny. Pracują także z rodzinami byłych skazanych. Wynika to z trudnych sytuacji życiowych. W przypadku odmowy odnowienia relacji, przyjęcia wychodzącego z więzienia syna czy męża, pracownicy zwracają się do rodziny byłego osadzonego. Ich działania polegają na tłumaczeniu, pośredniczeniu między stronami. Wyjątkiem od tych sytuacji są przypadki przemocy. Pogodzenie dwóch pozostających w konflikcie ze sobą stron jest bardzo trudne, jednak ten wysiłek jest podejmowany. Jeżeli istnieje domniemanie stosowania przemocy i nie udało się przekonać ro-

dziny do przyjęcia byłego osadzonego, taka osoba jest kierowana do schroniska lub noclegowni.

Pracownicy socjalni nie nawiązują kontaktu z osobą opuszczającą zakład karny. Skazany sam decyduje, czy się zwrócić o pomoc. Jeżeli tak się dzieje, to ją otrzymuje. MOPR, do którego zgłosi się osoba opuszczająca zakład karny, kieruje do stosownych instytucji. Były skazany – jeżeli jest osobą zdrową – musi się zarejestrować w urzędzie pracy.

Podejmując problem wsparcia osób opuszczających zakłady karne warto zdefiniować problemy, które występują w pracy z byłymi osadzonymi. Zdaniem pracownika socjalnego można do nich zaliczyć:

1. Kłamstwa klientów zgłaszających się po pomoc. Ogromnym wsparciem jest w tym obszarze nowoczesna technologia – możliwe jest zweryfikowanie informacji otrzymanych od klienta drogą mailową czy inną. Można potwierdzić (lub nie) czy podopieczny pracuje, pobiera świadczenia, jest ubezpieczony.
2. Trudne relacje rodzinne.
3. Skargi – klienci, którzy nie są zadowoleni z otrzymanych świadczeń, piszą skargi na pracowników, którzy muszą się do nich odnieść, odpowiedzieć na stawiane w nich zarzuty, to zabiera dużo czasu i bardzo absorbuje energię.
4. Narażenie na wypalenie zawodowe.

Należy podkreślić, że dla pracowników MOPR miernikiem wartości podejmowanych działań jest zadowolenie klientów pomocy społecznej. Za wyznacznik zadowolenia odbiorcy działań pomocowych można uznać pomoc finansową – jeżeli podopieczni otrzymali ją na wystarczającym ich zdaniem poziomie, to są zadowoleni.

Warto wyraźnie zaznaczyć, że pomocy nie otrzymają osoby, które wyraźnie odmówiły współpracy. Takie podejście pozostaje w zgodzie z obowiązującym prawem. Warto podkreślić, że jest to zgodne z ustawą, w świetle której „Brak współdziałania osoby lub rodziny z pracownikiem socjalnym w rozwiązywaniu trudnej sytuacji życiowej, odmowa zawarcia kontraktu socjalnego, niedotrzymywanie jego postanowień, nieuzasadniona odmowa podjęcia zatrudnienia, innej pracy zarobkowej przez osobę bezrobotną lub wykonywania prac społecznie użytecznych, o których mowa w przepisach o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, lub nieuzasadniona odmowa podjęcia leczenia odwykowego w zakładzie lecznictwa odwykowego przez osobę uzależnioną mogą stanowić podstawę do odmowy przyznania świadczenia, uchylenia decyzji o przyznaniu świadczenia lub wstrzymania świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej”⁴³.

Wyniki badania pozwalają na sformułowanie następujących wnio-

---

⁴³ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, *op. cit.*

sków:

- osoby opuszczające zakłady karne zagrożone są wykluczeniem społecznym;
- byli skazani, jeśli otrzymają pomoc, mają szansę na prowadzenie życia zgodnie z prawem;
- pomoc nie jest udzielana osobom, które nie współpracują z MOPR czy innymi instytucjami;
- skazani chcą podjąć pracę i nie popełniać przestępstw;
- żadna zgłaszająca się po wsparcie osoba nie jest dyskryminowana, wszystkim należy się pomoc;
- wsparcie polega na dokonaniu diagnozy, pracy socjalnej, udzieleniu pomocy rzeczowej;
- personel więzienny realizuje działania w zakresie przygotowania skazanych do życia na wolności, co powoduje, że osadzeni są zorientowani w zakresie przysługujących im praw i dostępnych możliwości;
- ważne źródło informacji dla osób opuszczających zakłady karne stanowi Internet, gdzie mogą znaleźć adresy instytucji pomocowych czy aktualne przepisy prawa;
- liczba osób opuszczających zakłady karne, które zwracają się o pomoc do MOPR w ostatnich latach znacząco spadła; w badanej placówce najczęstszymi beneficjentami pomocy są osoby skazane za niepłacenie alimentów;
- wśród byłych skazanych z pomocy społecznej korzystają w większości mężczyźni;
- pracownicy MOPR odmawiają udzielenia pomocy tylko wtedy, kiedy były skazany odmawia współpracy;
- udzielane w MOPR wsparcie ma charakter materialny i nierzeczowy;
- istotna w zakresie skuteczności udzielanej byłym osadzonym pomocy jest współpraca z innymi podmiotami, na przykład z urzędem pracy;
- podejmowane wobec osób opuszczających zakłady karne działania pracowników MOPR wynikają z Ustawy o pomocy społecznej⁴⁴;
- nie istnieje jednolity wzorzec działań wobec osób opuszczających zakłady karne.

---

⁴⁴ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, *op. cit.*

Zmiany w obszarze wsparcia rodzin dysfunkcyjnych i osób opuszczających zakłady karne

W niniejszej części opisano zmiany, które wprowadzono w 2017 r. w zakresie pomocy udzielanej beneficjentom pomocy społecznej zagrożonych wykluczeniem społecznym, przede wszystkim rodzinom dysfunkcyjnym i osobom opuszczającym zakłady karne.

W 2017 r. zmieniono strukturę Centrum Pracy Socjalnej. Powstała nowa struktura, która pozwoliła na wyodrębnienie niejako dwóch obszarów: pracy socjalnej i świadczeń. Oddzielenia świadczeń od pracy socjalnej spowodowało, że w ramach placówki działają osoby pracujące w obszarze świadczeń, a więc 500 plus, zasiłków – na przykład opiekuńczym, wypłacaniem należnych klientom środków finansowych. Ci pracownicy nie wchodzi w środowisko podopiecznych i nie przeprowadzają wywiadów. Z informacji uzyskanych od kierownika placówki wynika jednak, że zdarzają się sytuacje, kiedy Zespół Świadczeń zwraca się do Centrum Pracy Socjalnej z prośbą o weryfikację danych. Może to na przykład dotyczyć sytuacji nieprawidłowego dystrybuowania przyznanych środków materialnych. Aktualnie – cytowanie dosłowne kierownika ośrodka – „(...) Zmiany poszły w odwrotnym kierunku (...)”.

W ośrodku funkcjonują:

- Zespół usług i świadczeń – jego zadaniem jest przyznawanie pomocy materialnej i udzielanie wsparcia w formie usług opiekuńczych;
- Zespół pracy socjalnej – pracujące w nim osoby podejmują bardzo dużo działań interwencyjnych, są także odpowiedzialni za współpracę z podmiotami zewnętrznymi, odwiedzają szkoły, podejmują pracę z rodzicami, których dzieci są w placówkach po to, żeby wróciły do domu.

Od wprowadzenia zmian minęło niewiele czasu, dlatego nie można ocenić ich skuteczności. Do ośrodka został dołączony nowy rejon, co stanowi istotną zmianę. Pracownicy MOPR muszą poznać środowisko i rozpoznać występujące w nim problemy.

Istotne jest niewchodzenie w kompetencje pracowników innego zespołu, nie ingerowanie w podejmowane działania, przestrzeganie zasad. Ważną kwestią jest również realizacja zadań przypisanych do zespołu.

W zakresie opieki nad rodziną nastąpiły zmiany w obszarze zasiłków stałych. Dotyczy to wypłacania świadczeń. Doniesienie przez beneficjenta pomocy społecznej oświadczenia, że czeka na orzeczenie jest równoznaczne z wypłaceniem przez pracowników MOPR świadczenia w postaci zasiłku stałego. Wystarczy potwierdzenie uzyskane od klienta pomocy społecznej, wskazujące, iż na komisji zostały złożone odpowiednie dokumenty.

Na przestrzeni roku weszła Ustawa za życiem⁴⁵. Obecnie – jak zauważył kierownik Centrum Pracy Socjalnej – nie obserwuje się zainteresowania formami pomocy uregulowanymi tym aktem.

Zdaniem kierownika Centrum Pracy Socjalnej w stosunku do poprzedniego roku – cytowanie dosłowne – „(...) Jest dużo więcej zgłoszeń dotyczących przemocy, co może wynikać z większej świadomości społecznej (...)”.

Wśród rejestrowanych zgłoszeń jest dużo nieprawdziwych sygnałów. Każde zgłoszenie związane jest jednak z koniecznością podjęcia działania, wymusza weryfikację, co przysparza personelowi placówki dodatkowej pracy. Jak zauważył kierownik Centrum Pracy Socjalnej – cytowanie dosłowne – „(...) Czasami partnerzy się na sobie wzajemnie mszczą (...)”.

Jednocześnie pracownicy rejestrują bardzo dużą liczbę zgłoszeń interwencyjnych, przede wszystkim przed dniami wolnymi. Zgłoszenia dotyczą na przykład sytuacji, kiedy stary człowiek zostaje sam, nie ma opieki i konieczne jest zapewnienie mu wsparcia. Istotne są powody podejmowania decyzji o zgłoszeniu. Zdaniem kierownika Centrum Pracy Socjalnej takie działania wynikają z obawy o poniesienie konsekwencji zaniechania. Sąsiedzi osoby czy rodziny potrzebującej pomocy uważają, że w przypadku niepodjęcia działania mogą ponieść konsekwencje prawne, być obciążeni odpowiedzialnością, jeżeli nie zareagują na zaistniałą sytuację.

Kierownik Centrum Pracy Socjalnej uważa, że w zakresie udzielania pomocy osobom opuszczającym zakłady karne nie nastąpiły znaczące zmiany. Klient – jak zauważył badany – cytowanie dosłowne – „ (...) Wychodzi z zakładu karnego i powinien być objęty pomocą z zewnątrz (...)”. Byli skazani dostają wsparcie, jakiego potrzebują, nikt nie jest dyskryminowany. Pracownicy ośrodka współpracują z zakładem karnym. Od jego personelu otrzymują informację, że w określonym dniu więzienie opuszcza osoba o wskazanych personaliach i proszą o udzielenie tej jednostce wsparcia. W odpowiedzi na taką informację pracownicy socjalni odpowiadają prośbą o zgłoszenie się do konkretnej osoby zatrudnionej w MOPR. Zdaniem kierownika Centrum Pracy Socjalnej bardzo często zdarza się, że opuszczająca zakład karny osoba nie wraca do miejsca zamieszkania, w którym przebywała, zanim trafiła do więzienia. Współpracują ze służbą więzienną, otrzymują od nich korespondencję zawierającą informację, że potencjalny klient pomocy społecznej będzie przebywał w zakładzie karnym do końca odbywania kary pozbawienia wolności czyli na przykład do 2018 r. Zdarzają się sytuacje, kiedy o pomoc zwraca się osoba przebywająca w zakładzie karnym. Osadzeni proszą o wsparcie dla swoich rodzin.

---

⁴⁵ Ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem” (Dz.U. 2016 poz. 1860).

W odpowiedzi na prośbę skazanego pracownik socjalny przeprowadza wywiad w miejscu zamieszkania rodziny skazanego i ustala, jakie są jej potrzeby. Zdaniem kierownika Centrum Pracy Socjalnej – cytowanie dosłowne – „(...) Zdarzają się sytuacje, kiedy rodzina skazanego nie chce pomocy, bo już sobie poradziła. Na przykład matka znalazła pracę i już nie potrzebuje pomocy ani żadnego wsparcia (...)”. Zdaniem kierownika ośrodka pomoc jest dystrybuowana niewielu rodzinom, których bliscy przebywają w zakładach karnych. Trudno jego zdaniem określić liczbę tych rodzin i ich członków ze względu na zmiany w strukturze MOPR.

Wiele osób nie płaci alimentów. Osobom mającym problemy finansowe niepłacącym alimentów sprzyjają przepisy prawa obowiązujące w Polsce. Prawo pozwala na napisanie pisma o odroczenie terminu płacenia alimentów ze względu na określoną, trudną sytuację. Może to być na przykład sytuacja, kiedy były skazany podjął zatrudnienie ale nie ma z czego żyć. Chodzi o to, żeby przez jakiś czas mógł zabezpieczyć zaspokajanie swoich potrzeb, co jednak w dalszej perspektywie, nie zwalania go z płacenia świadczeń na dzieci. Jest to tzw. czasowe odroczenie z przyczyn finansowych. Zarówno kurator, jak i personel psychokorekcyjny zatrudniony w zakładzie karnym rozmawia ze skazanym odbywającym karę pozbawienia wolności o możliwościach zatrudnienia. Zachęcają, żeby osadzeni zgłosili się do urzędu pracy, zarejestrowali się i podjęli zatrudnienie.

Ośrodek jest zaangażowany w ważny projekt unijny „GPS – Gotowość Praca Samodzielność”, na którego realizację otrzymali środki finansowe. Przedsięwzięcie polega na aktywizacji osób i stymulowaniu ich odnalezienia się na rynku pracy. Rekrutację do projektu prowadzą pracownicy socjalni. Będąc w środowisku widzą potencjał ewentualnego uczestnika projektu, dostrzegają jego możliwości. Działanie pracownika socjalnego pracującego w środowisku polega na dokonaniu oceny przydatności potencjalnego klienta i przekserowaniu go do dalszych etapów postępowania rekrutacyjnego. Pracownik socjalny po zmotywowaniu klienta do projektu umawia go na kolejne spotkania, kieruje do osoby odpowiedzialnej za projekt. Pracownik projektowy ma dużo narzędzi do dalszej pracy, są wśród nich doradca zawodowy, psycholog, psychiatra, inni partnerzy (na przykład pracodawcy). Chodzi o to, żeby dopasować proponowane działania do potrzeb i oczekiwań klienta. Kierownik Centrum Pracy Socjalnej podkreślał – cytowanie dosłowne – „(...) Jeżeli ktoś się interesuje komputerami, to się go szkoli i szuka pracodawcy (...)”. Praca i poprzedzające ją szkolenia mają być adekwatne do potrzeb, zainteresowań, możliwości i oczekiwań klientów. Ważną kwestię stanowi zróżnicowanie beneficjentów programu. Sytuacja każdej z osób jest inna, wymaga innego podejścia, odmiennego działania. Istotne jest indywidualne podejście, dostosowanie się do potrzeb poszczególnych klientów i ich oczekiwań. Oferowane działanie ma odpowia-

dać na potrzeby i indywidualne zainteresowania odbiorców, doprowadzić do wyszkolenia, podjęcia i utrzymania pracy zawodowej, opierać się na rzetelnej diagnozie.

Program „GPS – Gotowość Praca Samodzielność” jest ważny nie tylko dlatego, że aktywizuje klientów pomocy społecznej, ale także dlatego, że pozwala na angażowanie różnorodnych beneficjentów. W projekcie mogą wziąć udział zarówno osoby niepełnosprawne, jak pełnosprawne bezrobotne. Adresatami programu są wszystkie te osoby, które chcą być aktywne, podjąć pracę.

Uwagi dotyczące korzystnej sytuacji na gdańskim rynku pracy dotyczą także kobiet. Rodziny otrzymują świadczenia w postaci zasiłków, pieniędzy z programu „500 plus”, co powoduje, że dysponują środkami na utrzymanie bez konieczności podejmowania zarobkowej pracy zawodowej. Kobiety – beneficjentki pomocy społecznej uważają, że skoro dostają należne im świadczenia to nie warto pracować. Kierownik Centrum Pracy Socjalnej podkreślał znaczenie rozmów prowadzonych z takimi osobami. Z wypowiedzi dyrektora wynika, że placówka podejmuje trud uzmysłowienia kobietom, które nie chcą pracować, zalet i korzyści, jakie niesie ze sobą podjęcie aktywności zawodowej.

Warto podkreślić, że na decyzji o przyznaniu świadczenia bądź odmowie znajduje się uzasadnienie.

W opinii kierownika Centrum Pracy Socjalnej, bardzo trudno wpłynąć na klienta pomocy społecznej, a to utrudnia wszelkie zmiany w systemie pomocy społecznej. Najtrudniejszą kwestią jest zaufanie beneficjentowi pomocy społecznej. Klienci utrudniają pracownikom socjalnym realizację działań, stwarzają problemy, ukrywają fakty ze swojego życia, mijają się z prawdą, nie donoszą odpowiednich dokumentów co wiąże się z koniecznością dokonania weryfikacji informacji uzyskiwanych od pomocobiorców.

Problem stanowi prowadzenie wspólnego lub oddzielnego gospodarstwa domowego. Trudno to udowodnić, dochodzi do wymiany zdań między pracownikami socjalnymi a klientami. Trudno jest znaleźć dowody na to, że beneficjent pomocy oszukuje, kłamie. W te działania musi być zaangażowany nie tylko pracownik socjalny, ale także kierownik Centrum Pracy Socjalnej i prawnik.

Zdaniem kierownika uruchamiane są środki państwowe, które powinny być właściwie dystrybuowane.

Na przestrzeni roku pojawił się nowy obszar problemów. Placówka boryka się z trudnościami kadrowymi, nie ma pełnej obsady. To powoduje, że zatrudnione w Centrum Pracy Socjalnej osoby są szczególnie przepracowane i zmęczone. Aktualnie wolne są dwa wakaty, kierownik placówki szacuje, że będzie ich o wiele więcej już w najbliższej przyszłości. Zdaniem dyrektora placówki, deficyty kadrowe wynikają ze społecznej mobilności

– pracownicy zmieniając miejsce zamieszkania dokonują również zmiany pracy. Jednocześnie jest także duża świadomość własnych ograniczeń i możliwości. Sporo osób odchodzi na emeryturę, nie ma ich następców. Ośrodek oferuje możliwość zatrudnienia na umowę o pracę, liczne dodatki. Są osoby, które po wygaśnięciu umowy na okres próbny nie kontynuują zatrudnienia. Ma to związek z trudnymi, bardzo obciążającymi sytuacjami, z jakimi spotykają się w swojej pracy. Pracownicy socjalni są w grupie osób szczególnie narażonych na wypalenie zawodowe. W swojej pracy codziennie spotykają się z osobami doświadczającymi przemocy, żyjącymi w biedzie, ale także roszczeniowymi i niebezpiecznymi.

Zebrany materiał uporządkowano w formie tabelarycznej. Synteza zawarta w tabeli 2 umożliwia porównanie stosowanych rozwiązań w przypadku różnych grup odbiorców zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Tabela 2. Rodzaje opieki nad rodzinami dysfunkcyjnymi i osobami opuszczającymi zakłady karne – stosowane rozwiązania

Charakterystyka i rodzaj wsparcia	Rodziny dysfunkcyjne	Osoby opuszczające zakłady karne
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Problemy grupy	liczne dysfunkcje: problemy opiekuńczo-wychowawcze, długotrwała choroba, przemoc i samotne rodzicielstwo	brak pracy, brak kontaktu z rodziną i tym samym miejsca, do którego były skazany wróci po opuszczeniu więzienia
Pomoc materialna	zasiłek stały, zasiłek okresowy, zasiłek celowy, specjalny zasiłek celowy, żywność, środki czystości, sprzęty domowego użytku, artykuły gospodarstwa domowego i inne	zasiłek stały, zasiłek okresowy, zasiłek celowy i specjalny zasiłek celowy, zasiłek i pożyczkę na ekonomiczne usamodzielnienie
Pomoc niematerialna	praca socjalna, składki na ubezpieczenie zdrowotne, składki na ubezpieczenie emerytalno-rentowe, poradnictwo specjalistyczne, schronienie, posiłek, niezbędne ubranie, usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania, rodzinne domy pomocy, ośrodki wsparcia, domy pomocy społecznej, bezpłatne porady prawne	bezpłatne porady prawne, doradztwo i pośrednictwo pracy, szkolenia, specjalistyczne kursy, aktywizacja zawodowa: giełdy i targi pracy, szkolenia, staże, spotkania informacyjne, przygotowanie zawodowe dorosłych, prace interwencyjne, roboty publiczne, prace społecznie użyteczne, środki na podjęcie działalności gospodarczej, poradnictwo zawodowe, praca socjalna

1	2	3
Współpraca z innymi podmiotami	m. in. policja, rada dzielnicy, pedagogzy szkolni, fundacje i stowarzyszenia, Kościół, Sąd, kuratorzy ds. dzieci, ośrodki terapeutyczny, lokalni animatorzy, poradnia psychologiczno-pedagogiczna, sponsorzy	m.in. Policja, urząd pracy, psychiatra, psycholog, terapeuta uzależnień, pracownicy zakładów karnych, kuratorzy, organizacje charytatywne, Polski Czerwony Krzyż, Caritas, banki żywności, jadłodajnie
Cechy charakterystyczne	projekty, aktywizowanie, opieka nad dziećmi, udział w kulturze, spotkania z inspirowanymi osobami, zabezpieczenie edukacji	nie ma dyskryminacji, w stosunku do sprawców przemocy domowej używane jest określenie „domniemany sprawca”, akcentowanie, że każdemu należy się pomoc, pomoc ma charakter indywidualny i jest adekwatna do potrzeb i możliwości odbiorcy, praca z rodziną osadzonego
Cechy wspólne dla obu grup	<ul style="list-style-type: none"> – pomoc jest odpowiedzią na rzeczywiste problemy – realizowane działania są zgodne z przepisami prawa, udokumentowane i potwierdzone przez stosowne dokumenty – miernikiem wartości podejmowanych działań jest zadowolenie klientów pomocy społecznej 	

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Konkludując pomoc świadczona osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym przejawia się m.in. w:

- dystrybuowaniu środków materialnych, pomocy pieniężnej;
- udzielaniu wsparcia niematerialnego, w tym takie działania jak: poradnictwo, kierowanie do właściwych instytucji pomocowych czy aktywizacja życiowa beneficjentów i ich bliskich;
- najważniejsze jest zawsze dobro i zadowolenie klienta – odbiorcy wsparcia;
- istotnym czynnikiem jest współpraca z osobą otrzymującą świadczenia.

Wspólną cechą zarówno osób opuszczających zakłady karne oraz rodzin dysfunkcyjnych jest zagrożenie wykluczeniem społecznym. To sytuuje obie grupy na kontinuum pracy socjalnej i pomocy społecznej. Konieczne jest zapewnienie wsparcia adekwatnego do potrzeb i zadowolenie odbiorców realizowanych przedsięwzięć. Pomoc instytucjonalna opiera się na

udzieleniu specjalistycznego wsparcia wynikającego z przepisów prawa. Nie istnieje żaden jednolity wzorzec czy schemat definiujący podejmowane działania pomocowe. Punktem wyjścia realizowanych działań pomocowych jest zawsze rzetelna, komplementarna, całościowa diagnoza rzeczywistych potrzeb klientów pomocy społecznej.

Świadczona beneficjentom pomoc jest adekwatna do potrzeb, chociaż niekoniecznie odpowiada na ich oczekiwania. Działania pracowników MOPR uwzględniają specyfikę odbiorców pomocy. W realizowanych przedsięwzięciach nie ma automatyzmu, przywiązania do wytyczonych reguł, ram postępowania. Jedyne ograniczenia związane są z dostosowaniem działań do przepisów prawnych. Udzielana pomoc uwarunkowana jest także postawą samych pomocobiorców. Ważne są nie tylko ich potrzeby, ale także zgoda na podjęcie współpracy. Osoby wychodzące na wolność i rodziny doświadczają wielu złożonych problemów, w których rozwiązaniu może pomóc stosowne do ich potrzeb (i możliwości systemu pomocowego) wsparcie instytucji. Trzeba też wziąć pod uwagę, że każdy potencjalny odbiorca zgłaszający się po pomoc napotyka na inne trudności, przeżywa problemy i w ich przewyciężeniu znajduje się sens pomocy. Wsparcie dystrybuowane jest we wszystkich dostępnych formach. Występujące w rodzinach problemy i dysfunkcje, opuszczenie zakładu karnego czy inne trudne sytuacje nie mogą stygmatyzować i wykluczać rodzin i byłych skazanych z przestrzeni życia społecznego. Na uwagę zasługuje fakt, że metody pracy z tą grupą są nieustannie doskonalone co przekłada się na ich wartość i efektywność.

Autorce tekstu nasuwają się refleksje i pytania:

1. W jaki kanon umiejętności wyposażać skazanych, żeby nie było konieczności udzielania im wsparcia po opuszczeniu zakładu karnego?
2. Jak pracować wychowawczo z młodzieżą i dziećmi, żeby w przyszłości nie byli beneficjentami pomocy społecznej?
3. Jakie zmiany można wprowadzić w obszarze współpracy międzyinstytucjonalnej żeby usprawnić i poprawić przepływ informacji i zakres udzielanego wsparcia?
4. Jak przygotowywać do profesjonalnego pomagania pracowników socjalnych, żeby wyeliminować lub zminimalizować pojawienie się wypalenia zawodowego?

Znalezienie odpowiedzi na te pytania może stanowić punkt wyjścia kolejnych badań albo przyczynić się do refleksji nad poruszonymi w opracowaniu problemami.

Bibliografia

Literatura

- Ambrozik W., *Czynniki społecznej readaptacji byłych przestępców* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, PWN, Warszawa 2007.
- Bal I., *Marginalizacja i wykluczenie społeczne jako bariera rozwoju regionalnego* [w:] G. Ślusarz (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Determinanty rozwoju regionalnego w kontekście procesów globalizacji*. Zeszyt nr 28, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Bałandynowicz A., *Readaptacja społeczna* [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, t. V*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2006.
- Bąbka J., *W poszukiwaniu strategii edukacyjnej przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, nr 4.
- Berger P., Luckmann T., *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, PIW, Warszawa 1983.
- Biernat M., Dovidto J., *Pietno i stereotypy* [w:] T. Heatherton, (red.), *Społeczna psychologia piętna*, PWN, Warszawa 2008.
- Borzucka-Sitkiewicz K., Kowalczevska-Grabowska K., (red.), *Profilaktyka społeczna. Aspekty teoretyczno-metodologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Chłoń-Domińczak A., Hausner J., Kwiecińska D., Pacut A., *Polityka społeczna Unii Europejskiej* [w:] D. Rosati (red.), *Europejski Model Społeczny. Doświadczenia i Przyszłość*, PWE, Warszawa 2009.
- Chudy-Laskowska K., Stepień K., *Nowe zjawisko w badaniach społecznych – identyfikacja wykluczenia społecznego wśród studentów Podkarpacia i ich rodzin* [w:] M.G. Woźniak (red.), *Wzrost gospodarczy a nierówności społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, z. 15.
- Cudowska-Sojko A., *Ekonomia społeczna a problem ubóstwa w Polsce*, [w:] A. Ejsmont, J. Ruszewski (red.), *Ekonomia społeczna dla rozwoju społeczności lokalnych*, Centrum Aktywności Społecznej PRYZMAT, Suwałki 2013.
- Czapiński J., Panek T., (red.), *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2009.
- Czapiński J., *Pojęcie wykluczenia społecznego* [w:] I. E. Kotowska (red.), *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Ćwikowski D., *Wybrane aspekty wykluczenia społecznego w kontekście bezpieczeństwa ekonomicznego państwa i obywateli* [w:] E. Guzik-Makaruk, E. Pływaczewski, (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Temida, Białystok 2016.
- Danecka M., *Partycypacja wykluczonych. Wezwanie dla polityki społecznej*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2014.
- Dezagregacja wskaźników strategii Europa 2020 na poziom NTS2 z zakresu pomiaru ubóstwa i wykluczenia społecznego*. Końcowy raport metodologiczny, GUS 2014.
- Dittrich W., Hybiak M., Wirski M., (red.), *Wykluczeni. Definicja, odmiany, percepcja*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2015.
- Douglas M., *Czystość i zmaza*, PIW, Warszawa 2007.
- Durkheim E., *O podziale pracy społecznej*, PWN, Warszawa 1999.

- Działania ośrodków pomocy społecznej w zakresie rozpoznawania i monitorowania sytuacji społecznej.* Informacja o wynikach kontroli, Najwyższa Izba Kontroli, Warszawa 2015.
- Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu,* Komisja Europejska, Bruksela, 3.3.2010.
- Fidelus A., (red.), *Od stereotypu do wykluczenia,* Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2014.
- Fidelus A., *Działania insercyjne wobec osób wykluczonych i marginalizowanych społecznie* [w:] A. Fidelus, *Oblicza wykluczenia i marginalizacji społecznej,* Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2011.
- Fidelus A., *Oblicza wykluczenia i marginalizacji społecznej,* Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2011.
- Frąckiewicz L., *Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalne* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie społeczne,* Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego w Katowicach, Katowice 2005.
- Galor Z., *Nowa alienacja: kiedy wykluczeni stają się zmarginalizowani?* [w:] A. Kłonkowska, M. Szuc, (red.), *Społecznie wykluczeni,* Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013.
- Galor Z., *O dialektyce wykluczenia i marginalizacji* [w:] Z. Galor, B. Goryńska-Bittner (red.), *Nieobecność społeczna. W poszukiwaniu sensów i znaczeń,* Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2012.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość,* PWN, Warszawa 2001.
- Gidens A., *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji,* Zys i S-ka, Poznań 2003.
- Goffman E., *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości,* GWP, Gdańsk 2005.
- Golimowska S., Morecka Z., Styrz M., Cukrowska E., Cukrowski J., *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska. Europa i świat,* Opracowania PBZ, Warszawa 2008.
- Golinowska E., Tarkowska I., Topińska, (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania-metody-wyniki,* Instytut Pracy i spraw socjalnych, Warszawa 2007.
- Górski S., *Metodyka resocjalizacji,* IWZZ, Warszawa 1985.
- Graca-Gelert P., *Zróźnicowanie dochodów, ubóstwo oraz inne wybrane aspekty wykluczenia społecznego* [w:] M. A. Weresa (red.), *Polska – raport o konkurencyjności. Innowacje a propozycja konkurencyjna polskiej gospodarki w latach 2007-2014,* Wydawnictwo Szkoły Wyższej Handlowej – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2015.
- Grewiński M., *Polityka przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu w Polsce i UE* [w:] M. Sabal (red.), *Potencjał tkwi w relacjach. Działania Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie na rzecz poprawy relacji międzyludzkich,* Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków 2014.
- Grotowska-Leder J., *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne* [w:] J. Grotowska-Leder, K. Faliszek (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań,* Wydawnictwo Edukacyjne "Akapit"s.c, Toruń 2005.
- Guzik-Makaruk E., Pływaczewski E., (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego,* Temida, Białystok 2016.
- Hausner J., *Ekonomia społeczna, jako kategoria rozwoju,* [w:] J. Hausner (red.), *Ekonomia społeczna a rozwój,* Wydawnictwo Małopolskiej Szkoły Administracji Publicznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2009.
- Heatherton T., (red.), *Społeczna psychologia piętna,* PWN, Warszawa 2008.
- Informacja na temat podstawowych wskaźników ubóstwa w Polsce,* GUS 2016.
- Jagodziński W., Woźniak M., *Społeczne i przestrzenne zróżnicowanie zjawiska wykluczenia społecznego w województwie łódzkim. Raport końcowy,* Regionalne Obserwatorium Rynku Pracy, Łódź 2013.

- Jakość życia w Polsce w 2015 roku. Wyniki badania spójności społecznej*, GUS, Urząd Statystyczny w Łodzi, Warszawa 2017.
- Jakość Życia w Polsce*. Edycja 2014, GUS 2014.
- Jarmołowicz W., (red.), *Przemiany na współczesnym rynku pracy*, Forum Naukowe, Poznań 2008.
- Jarmołowicz W., Szarzec K., *Funkcjonowanie rynku pracy w świetle współczesnych doktryn ekonomicznych* [w:] W. Jarmołowicz, (red.), *Przemiany na współczesnym rynku pracy*, Forum Naukowe, Poznań 2008.
- Jarosz M., (red.) *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Jarosz M., *Obszary wykluczenia w Polsce* [w:] M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społecznym materialny i etniczny*, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008.
- Jarosz M., *Wstęp* [w:] M. Jarosz (red.), *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*, Oficyna Naukowa s.c, Warszawa 2008.
- Jasińska-Kania A., Łodziński S., *Wprowadzenie. Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Koncepcje teoretyczne i badania empiryczne* [w:] A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, (red.), *Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Jedynak W., (red.), *Wyzwania dla pomocy społecznej w wymiarze lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Kalinowski M., *Zasady wychowania resocjalizującego* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna, t. 1*, PWN, Warszawa 2007.
- Kalinowski S., Łuczka-Bakuła W., *Ubóstwo ludności wiejskiej województwa wielkopolskiego*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 2008.
- Kalinowski, S., Łuczka-Bakuła W., *Wybrane monetarne wskaźniki społecznego wykluczenia w nowych krajach UE*, „Polityka Społeczna” 2005, nr 7.
- Karaszevska H., Rajewska De Mezer J., *Działania pomocowe i ich znaczenie dla poprawnego przebiegu procesu readaptacji osób opuszczających zakład karny*, „Studia Edukacyjne” 2013, nr 29.
- Karłyk-Ćwik A., Rybczyńska-Abdel Kawy D., (red.), *Resocjalizacja-czarno na białym*, Akapit, Toruń 2016.
- Kaszubowska U., *Rodzina jako najważniejsza przestrzeń kształtowania się systemu wartości i tożsamości dziecka* [w:] W. Muszyński (red.), *Wartości w rodzinie: ciągłość i zmiana*, Wydawnictwo A. Marszałek, Toruń 2010.
- Kaszyński H., *Ekonomia społeczna i praca socjalna. Razem czy osobno*, „Ekonomia Społeczna. Teksty” 2007, nr 3.
- Kawiorska D., Witoń A., *Ubóstwo i wykluczenie społeczne w kontekście strategii „Europa 2020”: postępy w realizacji*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2016, nr 2 (53).
- Kawula S., Brągiel J., Janke A., *Pedagogika rodziny*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Kawula S., *Rodzina* [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Kłonkowska A., Szuc M., (red.), *Społecznie wykluczeni*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013
- Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*, MPiPS, Warszawa, sierpień 2014, załącznik do uchwały nr 165 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. (poz. 787).
- Krajowy Program Reform, Europa 2020*. Aktualizacja 2016/2017. Przyjęty przez Radę

Ministrów 26 kwietnia 2016 r.

- Krawiecka K., *Stygmatyzacja osób z niepełnosprawnością intelektualną a rzeczywistość teatralna* [w:] A. Fidelus, (red.), *Od stereotypu do wykluczenia*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2014.
- Kruszka R., *Wykluczenie społeczne – rys interpretacyjny i użyteczność badawcza*, „Kultura i Edukacja” 2008, nr 1 (65).
- Kucharska B., *Rola pomocy społecznej w aktywnej reintegracji więźniów* [w:] P. Szczepaniak (red.), *Polski system penitencjarny. Ujęcie integralno-kulturowe*, Wydawnictwo Forum Penitencjarne, Warszawa 2013.
- Kuć M., *Leksykon kryminologii*, Wydawnictwo C. H. Beck., Warszawa 2015.
- Kupisiewicz M., *Słownik pedagogiki specjalnej*, PWN, Warszawa 2013.
- Kwiatkowski E., *Bezrobocie: podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa 2006.
- Lepianka D., *Bieda i biedni w polskiej prasie codziennej* [w:] E. Tarkowska, (red.), *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*, IFiS PAN, Warszawa 2013.
- Machel H., *Resocjalizacja penitencjarna: istota, dylematy terminologiczne, społeczny sens, kilka uwag teoretycznych i kadrowych*, „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)”, 2010 t. 1.
- Machel H., *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2003.
- Marzec-Holka K., Rutkowska A., Joachimowska M., (red.), *Praca socjalna i polityka społeczna-obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2008.
- Matyjas B., *Polityka społeczna i praca socjalna wobec rodziców i ich dzieci zagrożonych wykluczeniem (na przykładzie środowiska wiejskiego)* [w:] K. Marzec-Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska, (red.), *Praca socjalna i polityka społeczna-obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2008.
- Mendel M., *Społeczeństwo i rytuał. Heterotopia bezdomności*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Merton R., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, PWN, Warszawa 1982.
- Młyński J., *Wykluczenie społeczne niepokojącym zjawiskiem nowoczesności*, „Horyzonty Wychowania” 2012, nr 11.
- Nalaskowski F., *Wykluczenie społeczne jako przedmiot namysłu naukowego*, Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Informatyki i Ekonomii Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Olsztynie. Socjologia, Pedagogika, Olsztyn 2007.
- Narodowa Strategia Integracji dla Polski*, Ministerstwo Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2003.
- Nowak A., (red.), *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*, Wydawnictwo ŚWSZ, Katowice 2005.
- Nowak A., *Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego*, „Chowanna” t. 1(38), 2012.
- Nowak A., *Zagrożenie wykluczeniem społecznym kobiet niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012.
- Panek T., Czapiński J., *Wykluczenie społeczne* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2015: warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2015.
- Panek T., Czapiński J., *Wykluczenie społeczne* [w:] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2013: warunki i jakość życia Polaków*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Pastwa-Wojciechowska B., *Czy pytanie o bezsens resocjalizacji ma sens?*, „Resocjalizacja

- Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)" 2010, t. 1.
- Piech A., *Rodzina naturalnym środowiskiem wychowawczym* [w:] D. Wosik-Kawała (red.), *Rodzinne i instytucjonalne środowiska opiekuńczo-wychowawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2011.
- Pomoc społeczna i opieka nad dzieckiem i rodziną w 2015 roku*, GUS, Warszawa 2016.
- Poznaniak W., *Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki i grupy* [w:] H. Sęk, (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa 2000.
- Problemy wykluczenia społecznego – wybrane aspekty*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Opole 2010.
- Program „Aktywne Formy Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu – nowy wymiar 2020”*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2016.
- Projekt wspólnego sprawozdania o zatrudnieniu Komisji i Rady, Bruksela 2015.
- Radziewicz-Winnicki A., Radziewicz-Winnicki I., *Pojęcie marginalizacji wykluczenia w naukach społecznych (vademezum wiedzy ogólnej przydatnej w działalności pedagoga społecznego)* [w:] A. Nowak, (red.), *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*, Wydawnictwo ŚWSZ, Katowice 2005.
- Rusnak Z., *Pomiar ubóstwa i wykluczenia społecznego – problemy metodologiczne*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu” 2011, nr 20.
- Rysz-Kowalczyk B., *Leksykon polityki społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2001.
- Saczyńska-Sokół S., Łojko M., *Sytuacja młodzieży NEET na rynku pracy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach”. Seria: Administracja i Zarządzanie nr 108, 2016.
- Sęk H., (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa 2000.
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, PWN, Warszawa 1993.
- Silver H., *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*, „International Labour Review” 1994, no. 5-6.
- Simmel G., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005.
- Sobocka-Szczapa H., *Ekonomia społeczna* [w:] E. Kryńska (red.), *Flexicurity w Polsce. Diagnoza i rekomendacje. Raport końcowy z badań*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2009.
- Stępnia P., *Pomoc społeczna i pomoc postpenitencjarna jako wsparcie społecznej readaptacji skazanych. Pojęcia, geneza i rozwój* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, PWN, Warszawa 2007.
- Strategiczny Raport Społeczny 2015*, Warszawa 2015.
- Szałański J., *Kategorie klasyfikacyjne i zróżnicowanie osobowościowe skazanych jako wyznaczniki celów i programów resocjalizacji penitencjarnej* [w:] B. Urban, M. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 1, PWN, Warszawa 2007.
- Sztompka P., *Socjologia*, Znak, Kraków 2002.
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012.
- Szymańska J., *Przegląd programów profilaktycznych* [w:] G. Świątkiewicz, (red.), *Profilaktyka w środowisku lokalnym*, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, 2002.
- Świątkiewicz G., (red.), *Profilaktyka w środowisku lokalnym*, Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, 2002.
- Świętochowska U., *Patologie cywilizacji współczesnej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.

- Tarkowska E., *Bieda, ubóstwo i inne kategorie dyskursu akademickiego w Polsce* [w:] E. Tarkowska, (red.), *Dyskursy ubóstwa i wykluczenia społecznego*, IFiS PAN, Warszawa 2013.
- Tarkowska E., *Ubóstwo i wykluczenie społeczne* [w:] Golinowska E., Tarkowska I., Topińska, (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania-metody-wyniki*, Instytut Pracy i spraw socjalnych, Warszawa 2007.
- Tendera-Właszczuk H.(red.), *Polityka społeczna Unii Europejskiej po wschodnim rozszerzeniu*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2010.
- Terelak J., *Psychologia pracy i bezrobocia*, ATW, Warszawa 1993.
- Turowski J., *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.
- Ubóstwo ekonomiczne w Polsce*, GUS 2015.
- Ubóstwo i nierówności w UE*. Przewodnik EAPN #6, Bruksela 2014.
- Ubóstwo w Polsce w latach 2013 i 2014*, GUS 2015.
- Weissbrot-Koziarska A., *Poradnictwo* [w:] A. Weissbrot-Koziarska, P. Sikora, *Słownik metod, technik i form pracy socjalnej, opiekuńczej i terapeutycznej*, t.1, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012.
- Wielowymiarowa analiza poziomu ubóstwa w województwie podlaskim*. Raport z badania, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Obserwatorium Integracji Europejskie, Białystok 2010.
- Wilczyńska A., *Uwarunkowania radzenia sobie młodzieży w sytuacjach zagrożenia wykluczeniem społecznym*, WUŚ, Katowice 2013.
- Wojewódzki Program Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu na lata 2012-2017*, Samorząd Województwa Świętokrzyskiego, Kielce 2012.
- Wódcz K., *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*, Wydawnictwo Interart, Warszawa 1996.
- Wysocka E., Ostafińska-Molik B., *Zaburzenia internalizacyjne i eksternalizacyjne a typ rodziny pochodzenia – analiza teoretyczna i wyniki badań*, „Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation)” 2014, t. 8.
- 89/457/EEC: Council Decision of 18 July 1989 establishing a medium-term Community action programme concerning the economic and social integration of the economically and socially less privileged groups in society (Official Journal L 224, 02/08/1989, s. 001).

Akty prawne

- Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz.U. z 2016, poz. 195).
- Ustawa z dnia 4 listopada 2016 r. o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem” (Dz.U. 2016 poz. 1860).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny (Dz.U. z 2016, poz. 785).
- Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 (Dz.U. 2016, poz. 157).
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2016 poz. 575).
- Ustawa z dnia 7 września 2007 r. o pomocy osobom uprawnionym do alimentów (Dz.U. z 2016, poz. 169).
- Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. (Dz. U. z 2016 r. poz. 930).
- Ustawa o zatrudnieniu socjalnym z 13 czerwca 2003 (Dz.U. z 2016 poz. 1828).
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz.U. z 2016 poz. 1518).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy

(Dz.U. z 1997, nr 90, poz. 557 z późn. zm.)

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 3 stycznia 2012 r. w sprawie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Pomocy Postpenitencjarnej (Dz.U. z 2012, poz. 49).
Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 kwietnia 2005 r. w sprawie Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej (Dz. U. nr 69, poz. 618).

Strony internetowe

- GUS, *Regionalne zróżnicowanie jakości życia w Polsce na podstawie Badania Spójności Społecznej (BSS)*, Notatka informacyjna, Warszawa, 31.01.2017 r.
http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5486/24/1/1/regionalne_zroznicowanie_jakosci_zycia_w_polsce.pdf
- Hackett C., *5 facts about the Muslim population in Europe*,
<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>
- http://wskaznikizrp.stat.gov.pl/komponenty/export/005001003002K_wskaznik_zagrozenia_ubostwem_lub_wykluczeniem_spolecznym_pl.pdf;jsessionid=rJd563G80vAlH1XYbMmIRKvMHFR3VJK2KY90tng4.veadmz40
- <http://www.sw.gov.pl/assets/61/25/83/3a896fbdafca12f637f7326ee8f6eb49b5c3e24f.pdf>
- Opis jednostki*, <http://www.sw.gov.pl/strona/opis-areszt-sledczy-w-gdansk>
- Opis jednostki*, <http://www.sw.gov.pl/strona/opis-zaklad-karny-w-gdansk-przerobce>
- Roczna informacja statystyczna za rok 2016, Ministerstwo Sprawiedliwości Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2016,
- Sałustowicz P., *Bieda, marginalizacja i wykluczenie społeczne*,
http://www.academia.edu/7888535/Bieda_marginalizacja_i_wykluczenie_spoleczne
- Wike R., Stokes B., Simmons K., *Negative views of minorities, refugees common in EU*,
<http://www.pewglobal.org/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/>
- Wsparcie dla rodzin z dziećmi*, <http://www.mpips.gov.pl/wsparcie-dla-rodzin-z-dziecmi/>

eISBN 978-83-65374-33-2
ISBN 978-83-65374-32-5

